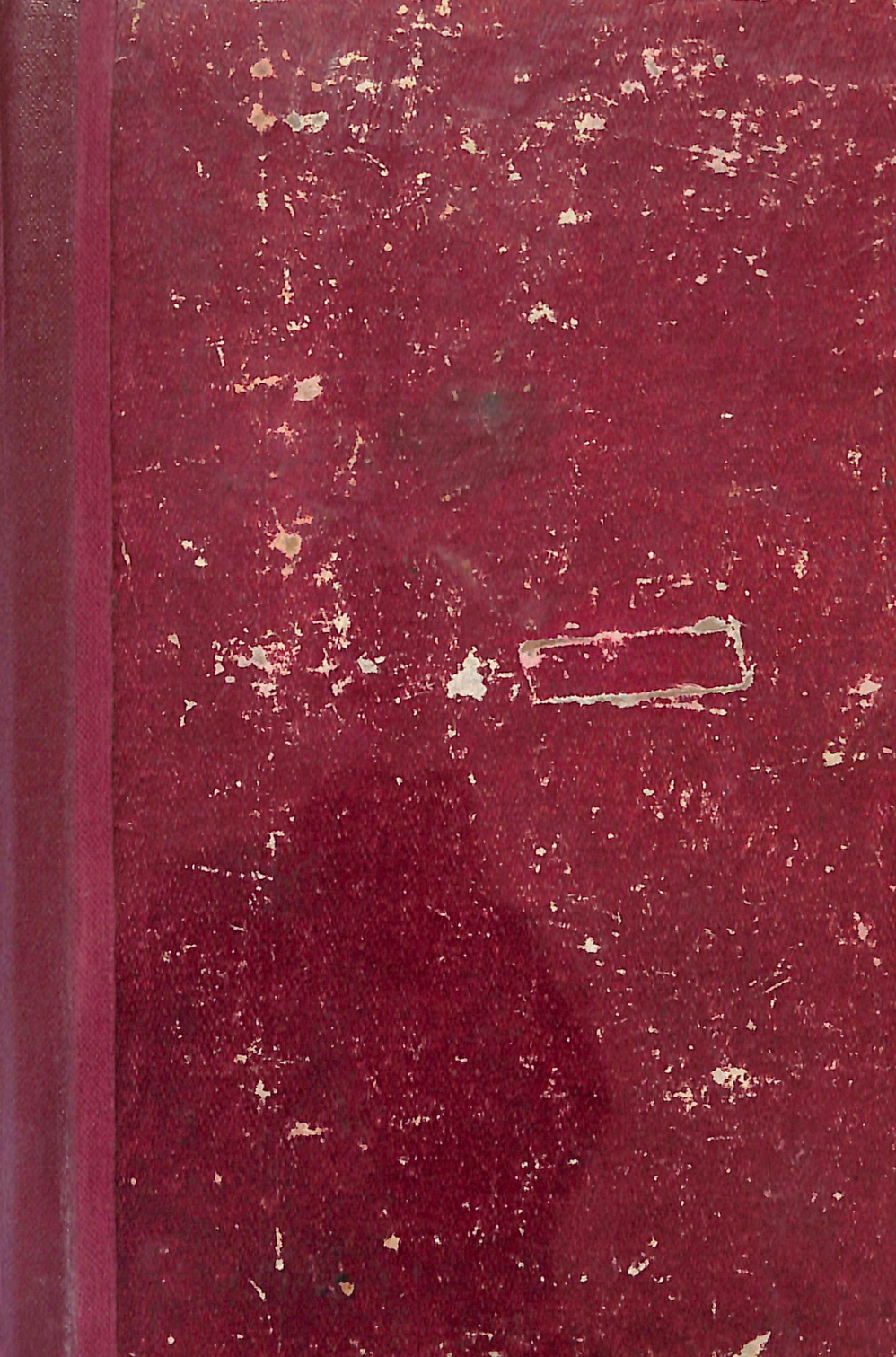




05 OCT 2015

ԱՐԱՐԱՏ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

ԹԻԻ 5

ԱՇՈՒՂ ՇԱՀՆԱԶԱՐ

Հ Ա Յ Հ Ե Ր Ո Ս Ի

Արշալանք

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

Լ. ՏՕԼՍՏՈՅԻ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՎ

Տպ. Արարատ
Բիւ Նէհր
Պէյրուք
1939

911
20 Ն

ԱԶՆՈՒԱՇՈՒՔ

Պ. ԱՂԵՔՍ. ՄԱՆԴԱՇԵԱՆԻ

ԱԶԳ. ՄԵԾ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ

Հեղինակը

ԱՇՈՒՂ Մ. ՇԱՀՆԱԶԱՐ

2 Յունի 1909

Մանկավարժ. Ուսումնարան.

ՀԱՅ ՀԵՐՈՍԻ ԱՐՇԱԽԱՆԱՔԸ

Ա.

Երեկոյ էր Վ. Գիւղի մէկ տան տալ նստած էին մէկ Օրիորդ ու երիտասարդ՝ մերթ խօսում էին, մերթ թաղաւորում էր լռութիւնը, միմիայն լսում էին հեկիկոցի ձայներ: Օրիորդը ընդհատում է լռութիւնը և ասում.

— Ուր պիտ գնա՞ս. իմ թանգագին, միգնա՛ւ աղաչում եմ, թող որ քո տեղդ ուրիշը գնա:

— Ոչ պատասխանում է երիտասարդը ինչպէս չ'գնամ, ես ալ հայ եմ, ես էլ զգացում ունիմ. հայ երիտասարդը պէտք է անպատճառ զգացում ունենայ, դո՛ւ, իմ հրեշտակ, վերադարձիս սպասի՛ր, աղօթիւր, աղօթիւր ինձ համար: Եթէ ո՛ղջ մնամ, եթէ ողջ վերադառնամ, այն ժամանակ միայն մեր նպատակները կ'իրագործւի:

— Իսկ եթէ չ'գա՞ս, եթէ քեզ սպա՞ննեն, ինձ ուրին ես յանձնում անգո՛ւթ. չեմ խղճում քո ծեղացած հնոզներին, ի՞նչ էլ չե՛ս խղճում. ա՛հ անխի՛ղճ, միթէ քո սիրո կրակով ինձ պէտք է այրե՞ս, մա՞չես:

— Ոչ, սի՛րեկիս, մի յուզւիր, մի յուզւիր իմ հը. բեշտակ, ես ուխտել եմ գնալ. օգնել այն տառապեալ



11-122649r

ազգին իմ կարեաց չափ. թո՛ղ իմ արիւնս էլ խառնուի
այն միւս հերոսների արիւններին. պիտի դամ, իմ
արիւնը թափել այն նիւթակոն հողի վրայ, իսկ եթէ
բախտը ժպտայ երեսիս, ողջ վերադարձա՛յ, այն ժա-
մանակ գոհ սրտով կիրադործեմ նպատակս: Ա՛խ նը-
պատակ, որի մէջ պարունակումէ մէկ մարդու կեանք:
Իմ թանկագին, ճիշդ է շատ դժւար է քեզանից հեռա-
նալ, սիրտ մաշւում է, գլուխս պըտըտում երբ յիշում
եմ որ պէտք է բաժանւեմ քեզանից բայց...:

Իմ աննրման դու չ'կարծես որ քեզ կարող եմ
մոռանալ, ո՛չ, եթէ ես պաշարուած լինիմ, եթէ ես
ընկնիմ թուրքի անարգ գնդակից, քո անունը տալով
պիտի մտնեմ գերեզման եթէ այն էլ լինի: Դո անու-
նը տալով պէտք է վերջին շունչս փչեմ:

Ա՛խ անգութ գի՛շեր: Ստղերն էին նայում երկրն
քից իրենց կախարդիչ աչիկներով, իսկ լուսինը նա-
յում էր մո՛ւթը խաւար երկնքից լո՛ւռ, անխնայ և
վկայ էր կանգնած հայդուկի ու օրիորդի մէջ, դիտմամբ
իր փայլուն շողերը ձգում էր այդ զոյգի վերայ, և
անցորդները նայում էին հետաքրքրուած, ու պարզ
կարողանում էին հասկանալ երիտասարդի ճակատից և
և դժգոյն դէմքից, նրա վճռողական դէմքը. իսկ միւս
սի վրայից կարելի էր հասկնալ, որ նա՝ սիրոյ կրակով
տանջւում ու մաշւած մի դէմք էր մի մեղամաղձոտ
դէմք:

— Լսի՛ր, հոգի՛ս, մի՛թէ մենք չենք կարող ^դ ընդ-
միշտ միասին ապրիլ մինչև յաւիտեան, և սիրոյ եր-
ջանկութեան մէջ կեանք վայելել:

Ձայնը, վշտի շեշտ ունե՛ր, մէկ օրիորդի սիրտ էր
խօսողը մէկ յուսահատ օրիորդի սիրտ իւր վառ ըզ-
գացումներով:

Երիտասարդը յուզւած ընկճւած ձայնով պատաս-
խանում է ոտանաւորով:

— Ո՛հ ի՞նչ ծաղր, ո՛հ ի՞նչ ծանակ,

Պիտի նիւթեմ ինձ համար,

Թէ մոռանամ հայրենիքս:

Սէրդ գրկեմ վշտահար:

Կռւում էին երկու սրտեր, մէկը՝ որ ալրած էր
հայրենիքի սիրով. թշւառ Հայաստանի կրակով, իսկ
միւսը, միւսը անհատական սիրով որ բուն էր դրեկ
դեռ նոր բացւած սրտի մէջ, ու տանջում էր նրան,
մէկը մէկից վառ, մէկը միւսից ղգայուն:

— Լռիր, սիրելիս, ասումէ երիտասարդը, դու ինձ
խնդրում ես որ չ'գնամ, մնամ այստեղ և իրագործեմ
մի այլ ծրագիր: Միթէ ամուսնութիւնը այդպէս հե՛շտ
էք կարծում. մէկը որ երիտասարդ է մանաւանդ հա՛յ
երիտասարդ, նա՝ ամուսնանալու ոչ մի բարոյական
իրաւունք չունի մինչև որ իւր խղճի պարտքը չ'կա-
տարի: Մենք չենք ցանկանում որ հայերը աւելանան,
և ամբողջ տիեզերքը լցւի անբախտ, և թշւառ հայե-
րով, առանց այն էլ ամէն երկիր լցւած է թշւառ հա-
յերով: Հայ երիտասարդը չպէտք է ամուսնանայ այլ
պէտք է գնայ հեռո՛ւ, շատ հե՛ռու, Մասիս սարիցն
էլ հեռո՛ւ, դէպի Վասպուրական. դէպի Ռանասօր,
դէպի Սասուն, այն թշւառների լացով պէտք է օռող-
ջացնի իւր վերքերը, նոցա ուրախութեամբ պէտք է

հրճւի նրա վիրաւոր սիրտը. վերջապէս նա այնտեղ, այն արեան դաշտում պէտք է ամուսնանայ թշնամու գնդակով: Ամուսնութիւնը իմ հրեշտակ, մէկ պատիւ է, յարգանք, այն էլ պատկանում է հայ հերոսին: Ա՛խ լսում ես այն ձայները, որ գոռում են մի՛շա ան ընդհատ իրենց անշուք հոգաթմբերից, վրէժ, անէ՛ծք դաւաճաններին, անէ՛ծք անդգայ Հային:

Կա՞րող ես երեւակայել, իմ հրեշտակ, մէկ րոպէով որ ես անցնում եմ մեր գերեզմանների մօտով, կարծես թէ լսում եմ այն անշուք գերեզմաններից որոնք գոռում են «Մահ բռնա՛կալին, մահ դահիճներին, հայ երիտասարդներ միք կուրսնալ մենք դեռ չենք հանգստացել. արիւն է հոսում Հայաստանի գետերով, մեր սիրտը դեռ վրէժի կարօտ է, հանգստացրէ՛ք մեզ հա՛յ ժողովուրդ»: Լսի՛ր սիրելիս, դու կ'համազօրս որ կայ մէկ սէր որ սէրերից վեհագոյնն է, կայ մէկ իրեալ, որ ամէն թշուառ մարդ պէտք է հետեւի այդ իրեալին:

Եթէ կայ մէկ երջանկութիւն, այն էլ՝ հայրենիքի, սահմանագրութեան և հաւասարութեան սէրն է, սէ՛ր որ սէրերից ամենավեհագոյնն է:

Ո՛ւր համար ամուսնանամ իմ հրեշտակ. ո՛ւր համար տուն ու տեղ դնեմ, իմ համար թէ՛ թշնամու համար:

Լսի՛ր սիրելիս Հայաստանում է՛լ չ'պղծւած օջախ չ'մնաց, Եկեղեցիներ չ'մնաց. կոյս աղջիկ չ'մնաց, փրչացուն ա՛յն ամէնը, ոտնակոխ արին, հիմնահատակ արին խորտակեցին ա՛յն ամենը որը՝ պատկանում էր հայ երիտասարդին, որի՞ համար ապրում է ժամանակակից երիտասարդութիւնը: Թա՛ղ իմ մայրն էլ Անօյի

նման, Զիչօյի նման սև հագնի, ինձ համար դո՛ւ էլ սև հագիր իմ հրեշտակ, դո՛ւ էլ եթէ սիրում ես ինձ հարազատ որով սպասիր իմ գալստեանը. եթէ ողջ մնացի կ'վերադառնամ, ու կ'կատարեմ, կիրագործեմ այն երկրորդական ծրագիրը, որի համար դու ես ըստ պատում:

Օրիորդը իրաւ որ հասկացաւ գործի եղելութիւնը նրա սիրտն էլ վառեց հայրենիքի կրակով, նրա աչքին երիտասարդը աւելի ևս դուր եկաւ, որովհետեւ նա պէտք է ամուսնանայ, ո՛չ թէ սովորական երիտասարդի հետ, որոնք իրենց օրերը, ժամանակները վատնում են շաշլուկեամբ, այլ մէկ ուրիշի հետ, հայ հերոսի հետ, որի համար թանգ է, մեռնել թշնամու գնդակով, անտէր. անտիրական սարերի կուրծքին, ձորերի միջին, քան թէ մնայ տանը և սովորական երջանկութեան մատնուի այս աղտոտ աշխարհում: Օրիորդը չէր խօսում, այլ լո՛ւռ մուռջ նայում էր երիտասարդի կրակւած դէմքին, որի վրայից կարելի էր հասկանալ, փրկո՛ւթիւն, աղատո՛ւթիւն, անէ՛ծք թըշնամուն: Նայում է օրիորդը և արտասուքը հեղեղի նման՝ ողողում էր նրա՝ մարգրտեայ այսերը ու թափում երիտասարդի ձեռքերի վերայ: Օրիորդը նայեց լուսնի վերայ մի այնպիսի հայացքով. որ կարծես ցանկանում էր յայտնել իւր նպատակը: — Ա՛խ լուսին, անգութ լուսին, երանի քե՛զ, դու զգացում չունես, նայում ես անտարբեր: Երանի քե՛զ լուսին, մի քանի օրից յետոյ դու պէտք է տեսնես այս հերոսին, լեռներում, անտէ՛ր, անտիրական, Լո՛ւսին, քե՛զ եմ

յանձնում իմ սիրելուն, խաւա՛րիս, մարի՛ այդ զըժ-
գոյն կայծերդ, եթէ անտէր անպաշտպան թողնես իմ
սիրականին: Երանի ձե՛զ հա՛յ կանայք, որ ունէք քաջ
զաւակներ, թշառ Հայաստանի նախանձախնդիր զա-
ւակներ: Մի քանի վայրկեանից պէտք է բաժանւէին
միմեանցից: Մէկը պէտք է գնար հե՛ռու, շա՛տ հե՛-
ռու, իւր բախաը պէտք է ձգեր իւր ճակատագրի վե-
րայ, իսկ միւսը պէտք է մնար, պէտք է սպասեր,
պէտք է սև հագներ սպասեր իր հօր տանը:

Մի քանի վայրկեան արեւ էր լուսթիւնը, երկու-
սով էլ էին մտածումնքի անյատակ ովկեանի մէջ,
իրենց բախաը որոնում էին այնտեղ իրենց բախտն էին
փնտռում:

Երեւոտարդը մօտեցաւ օրիորդին, կցկտուր ձայ-
նով արտասուքը աչքերնին ասաց:

— Մնաս բարեաւ, իմ հրեշտակ, կաց գու հան-
դարդ, անկասկած, ուշ է արդէն գնա՛յ, աղօթիր ինձ
համար, որ ողջ վերադառնամ: Իսկ ես իբրև բաժան-
ման, նւիրականութեան մէկ ուխտ, պէտք է երգեմ
մի՛ երգ, որը ինձ պէտք է մխիթարէ արեան
դաշտում իսկ քեզ ձեր տանը:

Խաւարիմ ես ինչպէս գիշե՛ր

Իմ չարս կողմս փոթորիկ,

Չե՛մ, սիրում քեզ չե՛մ սիրում քեզ,

Ես սիրում եմ հայրենիք:

Անտե՛ղ, անտե՛ղ անթիւ մայրեր,

Որդեկօրոյս ծնողներ,

Եզրայրազուրկ անթիւ քոյրեր,

Թափում են սուք արցունքներ:

Ինձ մի՛ սիրիր, ինձ մի՛ սիրիր,

Ես չառ ու չառ փոխել եմ,

Առ թաշկինակդ աչքերդ սրբիր,

Ես քեզ սիրել կարող չեմ:

Մնա՛ս բարեաւ իմ հրեշտակ,

Սէրդ լինի ինձ խրախոյս,

Այլ արտասուքս ես պիտ թափեմ,

Ու գառն վշտերս սփռփեմ:

— Ո՛հ իմ սիրելիս, այսուհետեւ քեզ տեսնելու
չե՛մ, ինձ համար չէ այսուհետեւ աշխարհի ո՛չ մէկ զը-
գարձութիւնը, ես անբախտ եմ, անբախտ լեմ այսու-
հետեւ, կրակիւր երկիր, քուլ դարդարձիր երկինք, որ
ես զոհ լինիմ դժոխքի բերնին: Սարեր ջա՛ն սարե՛ր,
քարեր ջան քա՛րեր, մեռնիլ եմ ուզում, այրւիլ եմ
ուզում:

— Մի յուզւիր իմ թանկագին, ուրախութեամբ
ճանապարհ դիր ինձ, որ կարողանամ, ուրախութեամբ
յետ գալ:

— Շատ լաւ, ի՞նչպէս ուրախութեամբ ճանապարհ
դնեմ քեզ, իմ սիրառ քարի՞ց է ձուլւած: Ես կորց-
նում եմ մէկին, մի այնպիսի երիտասարդի որ ինձ
համար սուրբ էր: Վերջապէս օրիորդը խելագարի պէս,
սիրաը լեցւած սիրաը լեցւած սիրոյ հրդեհով, մօտե-
ցաւ երիտասարդին, մնաս բարեաւ ասաց ու կոնց
ողբալս կարծես գերեզմաններն էր գնացել, ու ողբ էր
իւր մէկ կորցրած ազգականի վերայ: Բա՛ժն եցաւ
պէս ինչպէ՛ս հոգին մարմնից: Այս տեսարանը, այս

ցաւալի տեսարանը կզգան այնպիսի մարդիկ որոնք ունեցել են իրենց սրտում սէր ասած բանը և որոնք ճշշւել են այդ սիրոյ մէջ և ճանապարհ են դրել իրենց սիրելուն, մի այնպիսի ճանապարհով որ մի գուցէ ան ցաւալի կ'լինէր:

Բայց ո՞վքեր էին այս հազաւագիւտ զոյգերը, կ'հարցնէ անշուշտ ընթերցողը: Այդ զոյգերից մէկը Մարգար աղայի որդի իգիթն էր (կեղծ անուն) ասոյդ, միջհասակ, որ աւարտելով Գէորգեան ճեմարանը աւարտել էր Մանկավարժական ճիւղին: Իսկ միւսը Տէր Ա.ի աղջիկն էր, օրիորդ Վարդուհին, որ նոյնպէս Գիւմ նազաւարտ էր ու հետեւում էր Փիլիսոփայութեան ճիւղին:

Երկուսն էլ տխուր տրամադրութեամբ կ'վերագառնան իրենց տները: Օրիորդ Վարդուհու այդ դրութիւնից մայրը հասկնումէ որ մի ի՞նչ որ բան է պատահել, ինչքան հարցնումէ բայց այդ երեկոյեան օրիորդը ոչինչ չէ պատասխանում ու տխուր, տրտում, մօրը բարձր գիշեր մողթելով գնում է իւր առանցնասենեակը, վազում դուռը ու սկսում լալ ու այդ դրութեան մէջ էլ ընկնումէ Մարգիօնի գիրկը:

Իսկ միւս օրը պատրաստւում էր մի խումբ երիտասարդ, որոնց երեսին դեռ մազ էլ չէր բուսել: Իգիթ յայանում է իւր ծնողներին որ գործով պէտքէ գնաց սի ուրիշ քաղաք մի քանի օր կ'բացակայի իւր հարազատ տնից իւր ծերունի ծնողներից:

Մի քանի օրից արդէն անցնում էր Կովկասեան լեռներով մի խումբ, դա՛ իգիթի խումբն էր:

Իսկ լուսինը նայում էր երկնքից իւր կեղծ, հեղնական ժպիտով յիշելով խմբապետի անցեալը:

Ահա մէկ բլրակ, երիտասարդները աշխատում էին հասնել այդ բլրակի վերայ: Երանք ցորեկը պէտք է անցկացնէին այդ բլրակի վերայ, նրա խորշերում, որ մարդ չտեսնէր, իսկ գիշերը պէտքէ գնային իրենց ծրագրած տեղը: Հեռուից երեւում էր գիւղեր, հայերի ու քիւրդերի խեղճ ու կրակ խրճիթներ որոնց մէջից պլպլում էր ճրագի աղօթ լոյսը:

— Տղերք ասումէ իգիթը, ձեզանից ո՞րը կարող է գնալ հաց ճարել, շատ քաղցած ենք, գոնէ կշտանանք ո՞վ գիտէ, մթութեան մէջ թագաւորող չարիքն է, Աստուած գիտէ թէ ի՞նչ կարող է պատահել: Լաւ է, հացի պատրւակով գիւղի ճանապարհները աչքի կանցնէք, գիւղի դաղտնիքների հետ կ'ծանօթանաք օրպէս զի նեղութիւն չ'քաշենք: Երիտասարդներից երկուսը գնում է հաց ճարելու, իսկ խմբապետը վերցնումէ իւր հրացանը, գնում մի քիչ հեռու ընկերներից, պառկում է կանաչի վերայ: Օրը շատ պարզ էր:

Նա աչքերը յառում է լուսինը, որ կարծես թէ յիշեցնումէ այն տխուր վայրկեանները, այն ցաւալի րոպէները: Խմբապետը յիշումէ, յիշումէ այն նւիրական իրեկոյն. յիշումէ երգի այն տողերը որ ասում էր սէրդ լինի ինձ խրախոյս, այո՛, ես պէտքէ խրախուսվիմ նը՛րա սէրը յիշելով:

Յանկարծ լսումէ գիւղի կողմից հրացանի դրաքոց: Իգիթը կաթաւածահարի պէս վաղումէ գէպիւր ընկեր-

ները:

— Տղե՛րք, մեր ընկերները պաշարած են չո՛ւտ դէպի գիւղ, առանց ժամավաճառ լինելու:

Բոլորը մէկէն գրոհ տւին դէպի գիւղ:

Մութ գիշեր էր... շները սկսեցին ոռնալ, կարծես այդ կենդանիները ուզում էին հասկանելի ընկեր քիւրդերին՝ այս անակնկալ հիւրերի գալուստը: Միւս կողմից էլ շները հաջոցի ձայնին էլ միացած հրացանների ձայնին, կատարեալ մէկ համերգ էր գարցած: Իսկ բէկը, այդ համերգով խրախուսւած հրամայում էր կոտորել խեղճ ու կրակ գիւղացիներին, բայց ի՞նչու, ի՞նչ նպատակաւ...: Իսկ ինքը բազմել էր գիւղամէջի մէկ ծառի տակ քարի վերայ: Ա. Գիւղի բռնակիչներին կոտորել էր ցանկանում արիւնհարու բէկը, ո՞վ հրաման ունէր հակառակելու, ո՞վ յանդգնու թիւն ունէր, չկատարելու:

Մէկ ձայն էր լսւում, մէկ ահուելի ձայն որ քարերին նոյն իսկ սարսեցնում էր իւր մելամաղձոտ ձայնով: Գոռում էր գոչում մէկ ծերունի — Աստուած սիրող օգնե՛ցէք, տունս քանդում են, օջախս պղծում են, իմ դարերով սուրբ մնացած խօջախը: Աղջիկանս տանում են, Սրբուհի, հոգի՛ս, մի գնայ, թող ինձ սպաննեն քո տեղը, թող իմ տունս քանդեն, քեզ չտանեն: Անգութներ թալանեցէք ինձ, ինչ որ ունիմ տարէք, ձեզ հալալ լինի, միայն իմ նամուսիս մեք կպնի, իմ աղջկանս մեք տանի: Աղջիկ եմ պահել աչքիս լոյսի պէս որ ահաբեկ բէգին փա՞յ լինի: Աստուած սիրող օգնե՛լ թիւն: Աստուած, գոնէ դու

խղճա, գոռումէ խեղճ ծերունին: Բայց ո՞վ պէտքէ օգնութեան հասնի, որի՞ տուննէ կանգիստ, որի՞ օջախը չ'քանդեցին, որի՞ վաթանը հիմնալուստակ չարին: Եթէ կար մի քանի տներ մոռացւած, չաւերած, նրանք էլ սպասում էին ըստէ առ ըստէ քայքայման, աւերման:

11-12-69
Շանկարծ տեցնեա Երկինքը արաքեց, փուլ եկաւ, կամ մէկ ամպ ճղւեց, երկիրը ժաժկ եղաւ, առանեակ հրացաններ մէկէն արաքեցան: Եւ Սուրբ Սարգիս գոռալով ընկան աւազակների մէջ յանկարծակի բերին: Մեր հայդուկները, չնայելով քիչ էին բայց այնպէս համազարկ տուին որ քիւրտերը կարծեցին թէ մի քանի հարիւր հոգի պաշարել են իրենց: Կռիւը շատ քէ էր...: Ել միմեանց չէին ճանաչում, այլ երկու կողմից էլ ոգեւորուած կռւում էին: Քիւրդերից մի մօա ու սարսափահար տոռւմ, Վրէճ, պաշարւեցինք:

Եկրա՛կ օրոտումէ բորենի բէկը: Սկսում են նորից ոգեւորւիլ, ձայն, աղաղակ կանանց, և երեխաների ճիչերի ձայները, խառնուած էին միմեանց և թնդացնում էին ամբողջ սարերը ու ձորերը: Քիւրտերը առնում են որ իրենց կողմից անընդհատ ընկնում են սթափւելով տեսնում են իրենց Պատը շատ է, թողնում ու փախնում պատերազմի դաշտից, աւուրը թողնում են թափթփւած գիւղի մէջ. Քիւրդերից սպանւածների թիւը աչքի ընկնող բազմութիւն էր կազմում. այն ինչ հայդուկներից մէկը, Թեթե վիրա-



ւորւել էր թեւից:

Երիտասարդները այդ գիւղից վերցնում են իրենց համար հաց ու պանիր գալիս են նոյն բլրակի վերայ նստում և հանգիստ սրտով ճաշում, որովհետեւ առաջի արշաւանքը շատ յաջող էր անցել:

Այդ գիւղեր չհանդստացաւ Ա. գիւղը, ժողովուրդը սարսափի մէջ էր: Երկիւղը մահաւն սարսափի պէս տարածւել էր այդ խեղճ ու կրակ գիւղի վերայ:

Իգիթը նայեց երկնակամարին, տեսաւ որ աստղերը չեն եւ իրենց աչիկները մութ հորիզոնի միջից և նայում են այդ խեղճ ու կրակ գիւղերի վերայ որոնք տանջւում էին կոտորածի թալանի չար ձեռքերից: Իսկ աստղերի աչիկները ինչպէս դաւաճանի աչիկներ ցանկանում են հասկացնել գիւղացիներին թէ իրաւացի է, գուք վախկոտ էք, իսկ վախկոտ մարդիկ առ հասարակ զուլումի են ենթակայ դառնում: Իսկ բնութիւնը, անգութ բնութիւնը. չէր ցանկանում իւր խաւար վերմակը վերցնել աշխարհի վերայից, այդ խեղճ ու կրակ աշխարհի վերայից, որովհետեւ ամաչում էր երկինքը, ամաչում էր երկրից՝ իւր անգութութեան համար:

Նոյն երկնքի տակ է որ ապրում են բախտաւոր մարդիկ, նոյն երկնքի տակ է որ ապրում է անզգայ և փռաւոր Յւրոպան. և նոյն երկնքի տակ է որ ապրում է բուրժուայ Ամերիկան, Այդ բոլորը տեսնում է երկինքը, այդ անգութ երկինքը, որի՛ վերայ է բաղաւթ միլիոնաւոր թշուառ մարդկանց յոյս: Երբ այդքան ցաւ, ու արիւն կայ աշխարհում, եւ դու

նրանց անխնամ աչքով ես նայում, ոչ գա'հ պէ'տք է, ոչ Աստուած երկնքում:



Բ.

Լոյս բացւեցաւ: Դեռ Ա. գիւղի մէջ տիրում էր անհանգստութիւն. նորից լաց, կոծ, շիւան:

Լսւում էր որ քիւրդերը նորից պատրաստոււմ են յարձակում գործելու, թալանելու: Խեղճ ժողովուրդը սարսափի մէջ էր, սարսափում էին նաեւ քարերը, թփերը, դեռ արիւնի հոտը չէր կ'տուել, դեռ արիւնի հոտը չէր չորացել Ա. գիւղի փողոցներում. և անապէտքէ նրան յաջորդել մի աւելի մեծ աղէտ, մեծ կոտորած:

Հաւի գլուխը դժւար էր կտրել, քան թէ մէկ հայի գլուխ: Գիւղը այդ սարսափով ընկճւած, մեր հայ-դուկները սկսել էին իրենց հրացանները մաքրացնել և կարծես թէ սպասողական դրութեան. մէջ էին խոնջ է, տեսնում, հանգստանում, նորից յետ նայում, ու աւելի մեծ ուժով վազում, մազլցում է քարերի վերայով: Մտնումէ մի դէմք, մէկ օրիորդ, մէկ հրաշալի գեղեցկուհի, մէկ Սասունցի հերոսուհի: Մազերը փռւած ուսերի վերայ, մէկ երկար զգեստ հագած, անա' նրա բոլոր հարստութիւնը, որ օրիորդը, անկողնի

միջից էր փախած: Ճանկոտում էր օրիորդը. բռնում քարերից եւ բարձրանում էր իւր փրկարարների մօտ: Օրիորդը բարձրանում էր և իր հետ բարձրանում էր իւր անարատութիւնը. իւր անմեղութիւնը, ցանկացեալ էր իւր պատիւը բարձրացնել բլուրի բարձրութեան:

Այս հանելուկը կարելի էր հասկանալ այսպէս. գեշերը անագին աղետից յետոյ, յարձակած են եղել ի միջի այլոց այդ օրիորդից տան վերայ, բռնաբարելու հերոսուհու առաջիւր: Իսկ օրիորդը փախնում էր պէպի բլուրը, դէպի իւր փրկարարները:

Չգիտեմ թէ ո՞ր տեղից էր իմացել, որ արծիւը իւր բոյնը չինել էր այդ քարափների մէջ, և իր ձագերին տեղաւորել այն տեղ: Հասաւ օրիորդը շնչապառ մի քանի վայրկեան, ամաչում և չէր խօսում: Յանկարծ ուշքի եկաւ և ասաց. «Եղբայրներ՝ պաշարւած էք, նայեցէք բլուրի միւս կողմ, գալիս են թիւրդերը էսկերներին հետ միացած»: Խմբապետը նայեց որ ճիշտ և թէ մի քանի վայրկեան անտարբեր դռնին կորած են յաւիտեան: Քիւրդերը տեսնում են որ խռումբը աներկիւղ կանգնած է սարի վերայ, սկսում են հրացանազարկ. բայց մեր երիտասարդների կողմից ոչ մի ձայն: Քիւրդերը բաւական մօտենում են և ցանկանում են որ չրջան կազմեն, և յանկարծակի բերեն Հայդուկներին: Յանկարծ լսւում է իգիթի բարձր ձայնը — Տղերք կր՛ակ. ու սկսում է կատարեալ կռիւ, պատերազմը: Չնայելով մեր հայդուկները երեկոյեան կռից դեռ չ'հանգստացած յաջորդում է մի օւրիշը օրը կարելի

է ասել որ աւելի սոսկալի էր: Իգիթը նայում տեսնում է որ Ա. դիւղից, գալիս են երիտասարդներ, ծերեր, պատանիներ, որի ձեռքում հին չախմախի հրացանը, որին փալա, քար, երկաթ, խաճրկաթ, մի խօսքով ինչ որ ընկել է ձեռքերին առել ու վազել են կռուի դաշտը, որ թէ՛ ազատին իրենց, թէ՛ հայ հայդուկներին:

Բայց ի՞նչ զարմանք: Իգիթը տեսնում է որ իրենց կպած, կռւում է մէկը, կատաղաբար գլորում է մնայարգ վայրենի քիւրդերին, անխնայ: Դա՛ օրիորդն էր Սասունցի օրիորդը. քարից ծնւած, և ժայռից օնունդ առած. դա Մարօն էր, օրիորդ Մարօն:

Մարօն տեսնում է որ իւր ոտքերի տակ թաւալում է թուրք զապթիային դիակը, որ ընկել էր քար խնրապետի հրացանից, ամենայն ճարպիկութեամբ վերցնում է նրա հրացանը ու սկսում պատերազմել թշնամու դէմ առ դէմ: Այն փափկասուն սեռը որը միայն գիտէ գուրգուրանք, փաղաքշանք, այսօր հրացանը ձեռքին պատերազմում է թշնամու հետ. օգնում է իւր եղբայրներին. այն կանացի սեռը որոնց մարդիկ կարծում էին թուլամորթ, վախկոտ, այսօր նրանց սեռից մէկը ահ ու սարսափի մէջ է ձգել մնապատիւ թուրքերին, և քիւրդերին:

Այս սեռը որ գիտէ միայն սիրուիլ, կամ սիրել, այսօր մոռացած սիրոյ երջանկութիւնը, սիրոյ յառկութիւնը, ուր սրտի թոյնը թափում է իւր թշնամու վերայ, իւր պատիւը պաշտպանելու, իւր ցեղակիցների յարգանքը բարձրացնելու մեր աչքին:

Խմբապետը տեսնում է օրիորդի քաջութիւնը, խը՛

քախուսուում, քաջալերում, ճանաւանդ օրիօրդի խորհու-
սուսական խօսքերը, որ ասում էր, գոռում էր ար-
եան դաշտում: Ախպրաբի՛ք քաջա՛ցէք, եա՛ Սուրբ Կա-
րապետ, ախրամէր դու օգնես: Այս խօսքերը խնդրան-
քի, աղաչանքի խօսքեր չէին, այլ՝ զայրոյթի, հըրա-
մայական խօսքեր: Քիւրտերը սթափւելով տեսնում են
օր իրենք պաշարւած են, սկսում են յետ յետ փախչիլ:

Քիւրտերի վնասը շատ զգալի էր, մօտ վաթսուն
հօգի: Իսկ հայդուկներից երկու հօգի միայն, և երկուսն
նշ թեթե վիրաւորւած: Բաւական զգալի կորուստ
ունեցան. Ա. դիւղի երիտասարդների կողմից, որով-
հետեւ փայտով ու քարով զէնքի դիմացն կանգնելու
շատ մեծ ուժ պէտք էր:

Արեան գետեր էին կազմուել, որոնք յորձանք տա-
լով՝ գլորւում էին բլրակի վերայից դէպի ցած, դէպի
ձորը ու ողողում նրանց՝ վիրաւորւածների վէրքերը:
Ա. դիւղի կանայք սեւ էին հագել, փետում էին իրենց
մազերը: Իսկ բնութիւնը, կարծես զգացել էր այդ
թշուառների դուրսիւնը, և իւր անգութ կուրծքը ճը-
ղելով, թափում էր անձրեւի հեղեղ, կարծես ինքն էլ
էր լալիս այդ թշուառների վերայ. կանանց լացը, ար-
տաքուքը, և անձրեւը խառնւած միմիանց, նզովք էին
կարդում, անէծք էին կարդում չար թշնամուն, և իրենց
Աստուծոյ գլխին:

Կռիւր հանգարտեց: Իգիթը վերցրեց իւր ընկեր-
ներից ու եկաւ հանգստանալու. բայց չ'կային թան-
կագին, և անմահ Յովհաննէս, և Մէլիք ընկերները,
բայց նրանց տեղը կանգնած էր լեռնային օդին քաջ

— հերթուհին: Օրիօրդը մօտեցաւ վիրաւորւածներին,
որոնք ընկել էին թշնամու անյարգ գնդակով, մօտե-
ցաւ, մրմնջաց իւր խռոված շրթունքներով:

Ա՛խ, Հա՛յի աշխարհ, մինչև ե՞րբ արեան վայր
դառնաս:

Ո՞վ է վճրել, որ Հայը դառնայ գերի անյարգ շէյ-
թանի ձեռքում, միթէ՞ Աստուած, ոչ չե՛մ հաւատար,
միթէ Աստուած այդքան անգո՞ւթ է, որ իբրեւ ճակա-
տագիր դրօշմել է Հայի ճակատի ստրուկ խօսքը:

Ա՛հ, ո՛ւր ես վրէժխնդրութեան Աստ՛ւած, եթէ
կաս դուրս արի ասպարիզ, բա՛ց աչքերդ. տես
որ մենք ստրուկ չե՛նք, և չե՛նք ցանկանում ազա-
տութիւնը մուրալ. այլ կուիլ վերջանալ, կամ կուով
փրկութիւն օտանալ: Խօսում էր օրիօրդը ոգևորւում
իսկ երիտասարդները շւարած նայում էին լեռնուհու
դէմքին, թէ ի՞նչպէս խօսքերը կարկուտի արագու-
թեամբ թափւում էին նրա բերանից, ինչպէս մէկ
հոետորին:

Օրիօրդը բարկութիւնից սկսաւ լալ, և լացի հետ
միասին, լսում էր այս կցկտուր խօսքերը, «նայի՛ր
երկի՛նք, նայի՛ր այս հերոսների վերայ որոնք քո ան-
դիտութեան զոհեր դարձան, կուեցին, քաջի պէս ըն-
կան. եթէ կա՞ իսկապէս արդարութիւն, դուրս արի
օգնիր մեզ Աստուած ոխերիմ: Հայի Աստուած մինչ երբ
քնես՝, բաց աչքերդ մեզ նայիր, մեր կրօնը եկեղե-
ցին այս շներից ազատի՛ր: Այս անէծքը՝ վերջացրեց
ծունկ չոքեց երիտասարդների անշուշտ գիակների մօտ:
Իսկ երիտասարդները շրջապատել էին վիրաւոր ընկեր-

ներին, ու ողբում էին իրենց կորստեան մասին: Երիտասարդներից մէկը՝ որ դեռ ողջ էր, բացաւ իւր ծանրացած աչքերը. բռնեց Իգիթի ձեռքը ու նայեց դէպի օրիորդը, իւր վիրաւոր, աղերսալի ձայնով ցանկանում էր գէթ վերջին անգամ խօսել, վերջին հրաժեշտ տալ իւր ընկերներին. վերջապէս իւր վիրաւոր ձայնով ասաց «Օրի'օրդ, պա՛շտելի քոյրս, ես դեռ չէի կարծում որ այդ թոյլ ցեղից — սեռից, կարող եմ զուրս գալ մարտիկներ, կին մարտիկներ: Սիրելիս, թանկագին քոյրս, ես հոգեւորքի մէջ եմ, եւ ուրախութեամբ պէտք է փչեմ հոգիս, որովհետեւ տեսնում եմ որ ինձանից թոյլ էակը կուռւմ էր թշնամիների հետ քաջութեամբ: Ընկե՛րներ, օրիբ'լի ընկերներ, կուեցե՛ք, հետեւե՛ք մեր օրինակին, առէ՛ք մեր վրէժը, այն ժամանակ միայն մեր ոսկորները կ'հանգստանան»:

Այս խօսակցութեան մէջ, կտրւեց պաշտելի ընկերով ձայնը, լսւում էր միայն խռխուոց — որ կարելի էր հասկանալ, — մնաք բարե՛աւ, իմ սերն'լիք, վրէժ թշնամուն, անէծք դաւաճանին, կեցցէ Յեղափոխութի՛ւն, փառք իւր Դրօշակին:

Ընկերներս սկսեցին գերեզման փորել, գերեզման հայդուկի գերեզման: Հեռու իրենց ծնողներից, հեռու ազգականներից, հեռու բարեկամներից: Ահ յանձն էին առել ազգի դառը պահպանել, այդ դարտով մեռնել. մեռան, զոհեցան ընկերները իրենց հետ տանելով իրենց նպատակները, իրենց երիտասարդ սրտի մուրազները: Պատրաստեցին գերեզմանները երկուսին էլ միմեանց փաթաթած գելեզման իջեցրին:

Օրիօրդը մօտեցաւ, իբրեւ կրօնական աղօթք, մըրս, մնջած մի քանի խօսք «Կրակէ՛ք, քարե՛ր, ջու՛ղ դարձէ՛ք, ձորեր, երկինք ու երկիր ժեռ ու պինդ քարեր. մենք անդուժ քիւրդերից դադարգիւն եղանք, մահուան սարսափից այս տեղերն եկանք: Թէ այդքան ցա՛ւ, դարտ պիտի մոռցւի աշխարհում, ո՛չ, դե՛հ պէտք է, եւ ոչ Աստուած երկնքում»: Օրիօրդը վերջացրեց աղօթքը, աւելի շուտ նշովքը. մօտեցան մի քանի կաթիլ արտասուք թափեցին անմահ մարտիրոսների հողաթմբերի վերայ ու սկսեցին գնալ, — չնայեալով շատ դժւար էր բաժնւիլ այդ անշուք հողաթմբերից բայց պէտք է գնային, վրէժ լուծելու. չէ՞ որ նա ասաց, այն անմահ հերոսը ճշնկերներ առէ՛ք մեր վրէժը, այն ժամանակ միայն մեր ոսկորները հանգիստ կ'լինին»:

Մոռացութեան ու ամօթը ճակատիս, չ'կշտացած վրէժի զայրոյթը կուրծքիս, սար ու ձոր չափած այս տեղ եմ ընկած. եւ պիտի համբուրեմ շիրիմները այն Սուրբ Նահատակների, թողութիւն պիտ խնդրեմ ներանցից ու աղափութեան կոիւների մէջ — աւա՛ղ, չը նահատակները խօսում են միմեանց հետ յայտնում են իրար իրենց վշտերը ու ցաւերը, նշովք են կարդում ամբողջ մարդկութեան դիւին, անդուժ Եւրօպայի դիւին: Իսկ մենք կենդանի այդ ահաւելի պատերազմներից, պիտի գնանք, ծուռկ չոքենք, համբուրենք, աղաչենք որ ներեն մեզ, ներեն բոլոր հայութեանը: Հայ ազգ չ'գիտեր յեղափոխութեան ուժի

մասին, ներելի է մի այդպիսի ազգութեան, որ դարե-
րից ի վեր խարխալած էր խաւարի և ազիւտութեան
մէջ: Գերմանական առածը առում է «Ազատ դադափարը
ազատ հոգին ազատ երկրի մէջ է ծնունդ առնում»:

Գ

Ջարդը վերջացաւ: Խաւարը իջաւ, իջաւ երկնքից
և ծածկեց շախարհը:

Այս գիշեր մի հոգեմաշ գիշեր էր, սոսկալի. . .
խաւարը շատ թանձր: Ա. գիւղը ոչ թէ քնեց այլ մե-
ռաւ: Փողոցներում մարդ չիկար, տներում ճրագ չկար,
ոչ մի ձայն, կենդանութիւն ցոյց տալը այդ գիշեր,
ոճիրներից մեծագոյնն էր: Իշխողը մահն էր, բռնի,
արիւնոտ մահը որ սարսափելի թեւերով սաւառնում էր,
վեր վեր ազդում էր այն խեղճ ու կրակ գիւղերի վերայ
որոնք այդ օրը չտեսած բաներ տեսան: Քանի քանի
օջախ մարեց, աչք չ'մնաց որ արցունք չ'թափէր, այժմ
էլ մի սարսափելի լուսթիւն կար. ոճիրով լցւած խա-
ւարում:

Ա. գիւղի փողոցները բլուրի վերայ գերեզմանա-
տանը լցւած էին դիակներ... դիակներ ահաւոր ու
սարսափելի: Վիրաւորները իրենց աչքերը փակել էին
դէպք երկինքը, դէպի անգութ երկինքը և հարցնում
էին թէ ոյսքան աղէտները ինչու եղան, կամ թէ

ո՞վ էր մեղաւոր: Մի սոսկում կար այնտեղ, որ թա-
փանցում էր ամենից քարացած մարդու երակների
վերայ: Թշնամիները պահել էին տներում այնպէս,
ինչպէս որսի շները իրենց տներում:

Ահա այդպիսի մի սոսկում էր տիրում խաւարում
ուր առաջ էր խաղում մեր հայդուկային խումբը, ան-
վա՛խ, աներկիւղ, անցեալը մոռացած:

Գիւղին նոր էին մօտեցել երբ լսեց մի ձայն,
աղաղակ, և այդ աղաղակի հետ բարձրանում էր բոց,
կրկին, հրդեհի բոց, որ այրում էր հայերի անշուք
խրճիթները: Հայդուկային խումբը խելագարի պէս
առաջ էր խաղում, սար, քար, ձոր, չէին նայում դե-
նում են ու գնում, հեռից երեւում էին սաւերներ,
խտրի նման փուած. ի՞նչ է արդեօք, ա՛հ փախչում
էին... թշնամ ժողովուրդ մը մնաց խմբապետը: Դէպքը
վտանգաւոր էր ու սոսկալի:

Յանկարծ լսւում է բարձր մի ձայն, գոռում էին
հայդուկների հետեւից որ կանգնեն: Քիւրտ զինւորա-
պետի ձայնն էր այդ, «Բիմօա՛ն» գոռում է զինւորա-
պետը: «— Մենք ձեր աչք հանողներն ենք:» Պատաս-
խանում է խմբապետը զայրացած: «Թէսլի՛մ թէսլի՛մ»
գոռում է զինւորապետը: Այս խօսքին իբրեւ պատաս-
խան խմբապետը գոռում է «— Տղն՛ք կազմ եւ պա-
տրաստ, կրա՛կ»: Կրակ տալով, կուելով մղւում են քիւր
դերին եւ թուրք էօկեարների մինչեւ գիւղ: Գիւղ,
միայն անունն էր մնացած: Վաւերում էր տները, հա-
րա՛յ — հարա՛յ, ձայների մէջ կորնչում էր հրացանների
պայթոցի ձայները: Բայց այդ ձայները, կար մի ուրիշ

ձայն եւս որ սարսափեցնում էր արդէն սարսափահար ժողովրդին. այդ բայղուչի ձայնն էր որ կանգնել էր գիւղամէջի մեծ ծառի գլխին՝ ողբում էր իւր չարագուշակ ողբը, որ կարելի էր հասկանալ նրա ողբից. զո՛ւրում զուլումն սպասում խեղճ ու կրակ հայ գիւղացիներին:

Այդ երեկոյ բաւական կուելից յետոյ, քիւրտերը տեսնում են որ հետեւանքը վատ է, փախնում են թողնելով իրենց տւարը: Ա՛խ սոսկալի իրողութիւն...: Իգիթը տեսնում է որ ինքը մինակ է իւր երկու ընկերներովը չկային միւս ընկերները:

«Նրանք էլ ընկել են» ասում է Իգիթը, ու վա՛յ տալիս իրենց գլխից:

Ճարահատեալ Իգիթը վերցնում իւր երկու ընկերներին ու գնում անտառ: Ա՛հ ինչ զարմանք: Իգիթը տեսնում է որ ինքը կամաց կամաց թուլանում, ընկ ձոււ է: Ընկերները գալիս են, հաւաքւում խմբապետին չուրջը, եւ սկսում են մխիթարել: Իգիթ աչքերդ բա՛ց, սիրելի ընկերս՝ դու չէիր ընկճւում քո կեանքի մէջ, գլխիդ մատաղ ասում է մի ուրիշը գոնէ մեզ խնայիր բաց արա՛ աչքերդ: Իգիթը բռնում է աչքերը, ցանկանում է բարձրանալ բայց էլի թուլացած ընկնում է գետին: Ընկերներ ուրեմն ե՞ս վերաւորւած...:

Ընկերները նորից սիրտ են տալիս, խրախուսում: Բայց Իգիթի հոգին դառն էր, սիրտը վրէժով լցած, նա դիռ մեռնել չէր ցանկանում, չնայելով վէրքը աստանց դարմանի հետզհետէ վատանում էր, բայց ո՞ր աղեղ պառկեր հանգստանար, ո՞վ պէտք է դարմաներ

նրա վերքերը, մանաւնդ քաղցած ծարաւ:

— Ա՛խ երանի թէ մեռնէի, երանի թէ այդ գոն գակը կուրծքիս դպնէր, արդէն վերջացած կ'լինէի. բայց հիմա սարերի դոշին, ձորերի միջին գազանների փայ պիտի դառնամ: Ա՛խ մայր իմ հարազատ, ու՞ր ես ոչ, սիրտս խորովի անունդ յիշելով:

Ի՞նչ անէր Իգիթը, ո՞ր գնար, արեան գետ էին կազմել այդ գիւղում: Մարդկային արիւնի հոտը արեան ձայների հետ խառնուած ապականել էին ոգը, միայն գալիս էր հեռո՛ւ գիւղերից՝ շների հաջոցի ձայնը կուր ձայնը, որոնք մարդկային գիականների վերայ խուում էր, իրարու բերնից քաշելով իրարու զգգում էին: Վերջապէս Իգիթը ուշքի եկաւ. — Ընկերներ, օրիորդըն էլ ընկաւ, կարօն էլ ընկաւ, ա՛խ այս ի՞նչ բաներ, գոնէ կարողանայինք գտնել զիականքը այն մարտիրոսների, տեսնէին գոնէ վերջին անգամ: Աստուած, դու էլ գութ չուրիս, դու էլ ես օգնում զօրեղին, ուրեմն ամէն ժամանակն էլ անցօրն է մեղաւոր:» Այդ խօսքերին, միայն գիշերային չար ոգիներն էին պատասխանում. դու էլ ընկար սիրելի Իգիթ՝ դու էլ:—

Ընկերներ քաղցած եմ. ինձ համար կարո՞ղ էք հաց ձարել. այնպէս էր կանչում ընկերներին, որ կարծես թէ մի քանի հարուր հոգու սպասելիս լինել:

Ընկերները մի ակնթարթում թռնում են տեղաներից ու գնում մօտակայ գիւղը, մի քանի ժամ զոները ծեծուկ, գիւղացիներից ոչ մէկը դուռը չէ բաց անում, սրովհետեւ չ'տեսնւած աղետ ու գուլում տեսնւալ այդ խեղճ ու կրակ, Խ. գիւղը: Վերջապէս մի քանի

աներից հաց չեն կարողանում ճարել, որովհետև հաց չէին տալիս հայդուկներին, իրենց թշնամի էին կարծում. ճարահաժեալ, հայ երիտասարդները գնում են մի քիւրդի տուն, ու յայտնում օր իրենց աները քան, դեցին, թալանեցին, երեսները քաղցած մնացին, ի սէր Աստուծոյ մէկ ճար, մէկ կտոր հաց:

Բարի քիւրդը տալիս է մի քանի թոնրի հաց և մի քանի կտոր պանիր. երիտասարդները խորին շնորհակալութեամբ հեռանում են բարի քիւրդի տանից: Քիւրդը, որ մի քանի ժամ տոաջ, հայի արիւնն էր ծծում, երկու ժամ վերջը, ցանկանում է օգնել, թըշուառին, քաղցածին: Երիտասարդները հեռանում են իւր գիւղից, գալիս իգիթի մօտ: Իգիթը պառկած էր աչքերը ծածկած. նրանք կարծում են թէ քնած է, բայց քնած չէ՛ր, իգիթը մտածում էր, լո՛ւռ, մոռնջ. մութ գիշեր էր, բացաւ աչքերը, նայեց երկնքին իւր անշուք աչքերով, և տեսնում է թէ երկնքի փոքրիկ կախարդիչ աչիկները ինչպէս են նայում իւր վերայ և միմեանց հետ խօսում, փսփսում: Մէկ էլ տեսնես աստղիկները գալիս են իրարու մօտ, հաւաքւում, տեղից փախւում գնում աւելի հեռու մի աստղի մօտ ու յայտնում, էր Հայաստանը կրակ է ընկել. այրւում է նա յի՛ր, նայիր և ա՛յն հերոսին, որը ուժաւոր է եղած, արիւնքած լինելուց: Իգիթը փսփսում է ինքն իրեն խօսքը ուղղելով դէպի աստղերը. «անգո՛ւթներ դուք այն ժամանակն էլ՝ էիք նայում ինձ վերայ, նայում էիք մեր սուրբ սիրոյն և հիմայ էլ էք նայում լո՛ւռ մօռնջ, և անհօգ, յիշել տալով անցեալը, այն նըւիրական անցեալը, այն պատմական անցեալը:

Յանկարծ լսւում է մէկ հրացանի ձայն, բայց իգիթը նայում էր ու նայում էր ու նայում: Տանջւում էր հերոսը ընկած այդ բլրակի վերայ, չար մտքերը պաշարել էին նրան, բայց ի՞նչ անել, քանի որ վիրաւորւած էր, վէրք, որի պատճառաւ, հազարաւոր մարդիկ գերեզման են մտել: Մէկ էլ լսեց հրացանի ձայն, վեր կացաւ իգիթը վերցրեց իւր հրացանը, ցանկանում էր ելնել, գնալ այդ աւազակների առաջը կտրել, բայց օտքերը չէին ցանկանում հնազանդիլ հերոսին, նորից գլորւում էր ցած: «Ընկե՛րներ» գոռում է մի քանի անգամ հերոսը, բայց ընկերները հրացանները կպցրած կուրծքներին, ամուր բռնած ձեռքով, անուշ քունի մէջն են ընկել. որովհետև անընդհատ կռիւներից բոլորովին յոգնել էին, կտրիչները:

Ձխո՛սեց հերոսը, նորից ափանջները սրեց դէպի այն կողմը, որ կողմից օր գալիս էր հրացանի ձայնը:

Իգիթը յի՛շեց, յիշեց այն տաք կռիւները, որ ինքը գլուխը կորցրած ընկել էր թշնամիների հետեից, յիշեց նաև որ կէկ տաք բան կպու իրեն, վիրաւորեց ոտքը ամենավերից, որ ծակելով երկու օտքերից մեջի ամոր ձիւների մօտով, յիշեց այն պաշտելի հերոսունին որ ընկաւ իւր գիւղի կռիւներից, նա անցեալը յիշ՛լով, վեր էր թռում իւր տեղից, առնում հրացանը, բայց էլի ընկնում է ցած, վերջին յուսահատութեամբ կամաց, կտմաց, հեռացան այն բոլորը, այն բոլոր պատկերները իւր աչքից. մնաց միայն մի պատկեր, մի չըքնաղ կոյսի պատկեր, որի գծագրութիւնը ամենահամեստութեամբ պատկերացած էր նրա տոաջ, նա յիշեց օրի-

օրդի այն խօսքերը որ առաջ եա, այն մեռելային դր-
րութեան ժամուն, որ պէտք է բաժանուէին միմեան-
ցից ձեռքէ գնաս, էլ չ'զա՞ս, եթէ սպանուե՞ս, եթէ բան-
աւարկե՞ս, ի՞նչ օրին ես յանձնուի՞նք...»։ Նա
ցանկանում էր էլի մի քանի վայրկեան պահել նրան
իւր յիշողութեան մէջ։ Նա ցանկանում էր վայել ան-
ցեալի փառքը իւր յիշողութեան աշխարհում։ Դա մէկ
երկնային պարզև էր որ նա ցանկանում էր վայել
տարաբախտ հայրենիքի, փրկութեան սեղանում։

Յանկարծ, խելագարի պէս վեր թռաւ անգից ու
բարձր ձայնով արտասանեց. — Մի անիծեք ինձ իմ հը-
րեշտակ մի անիծեք, այլ օրհնիր։ Նա լեզու մի այնպիսի
սրտով եմ սիրում որ չէր կարող սիրի ոչ մի անհատ
այդպիսի մեծ սիրով։ Յիշի՛ր, յիշի՛ր ինձ, եւ յոյսդ մի
կտրեր ինձնից եթէ բախտը ժպտայ երեսիս, եթէ ա-
ռողջանամ, եթէ վեր աղառնամ, մենք կ'աւրախանանք
այս խարդախ աշխարհում. աղօթի՛ր, իմ հրեշտակ,
աղօթի՛ր, առ այժմ հեռացիր իմ աչքից, իմ երեւա-
կայութիւնից, մնաս բարեաւ։

Այն երիտասարդը որ միայն սպանել գիտէր, այն
երիտասարդը որ միայն թշնամուն ահ ու սարսափի մէջ
ձգել գիտէր, արտասուքը աչքերից հեղեղի պէս թափ-
ւում էր ինչպէս մի փոքրիկ երեխայ։ Այնքան ա-
րիւնաքամ էր եղել որ բոլորովին ուժասպառ եղաւ նա
և իւր սեղանադնոտ ձայնի մէջ լսելի էր լինում այս
խօսքերը. — մի անիծե՛ր ինձ ի՛մ մրեշտակ, այլ օրհնիր։

Լոյսը բացւելու վերայ էր, գալիս էր ձիւռ ոտքերի
ձայն, ձէ՛յ, հէ՛յ, գոռում է քիւրդ աւաղակը. պա-

տասխան չկայ, միայն իւր վայրենի ձայնի արձագանքն
է լսում։ «Հէ՛յ հէ՛յ» կրկնում է աւաղակը, էլի պա-
տասխան չկայ. Աւաղակապետը կարծում է թէ զաղան-
ներ են հաւաքել և «Գեաւուր» ների դիակներն են ան-
ուշանում։ Քիւրդը մէկ անգամ ձգում է իւր հրացանը
ու շարունակում իւր ճանապարհը։ Բայց սնյարգ թըշ-
նումը գնդակը, զուր չէ վրիպում... Իգիթը կաշուում
է իւր ընկերներին. — Ընկերներ, արթնցէ՛ք, արթը-
սիս էր (կեղծ անուն) պառկած էր անշուշ... Այստեղ
նորից կրկնում եմ իմ սիրած խօսքերը. եթէ անգոր է
այս Աստուածը աշխարհում, ոչ Գահ պէտք է եւ ոչ
Աստուած երկնքում։ Մի քանի վայրկեանից յետոյ ի-
գիթը գտնւում էր մէկ բարեպաշտ մարդու տուն,
որոնք դարմանում էին նրա վէրքերը։

Խրճիթում պլպլում էր ճրագի աղօտ լոյսը, բարե-
պաշտ մարդը կոպել էր իգիթի դժգոյն զէմքի վերայ
եւ նայում էր ազահութեամբ «Ա՛խ շատ երիտաս... դէ»
ասում է ինքն իրեն այդ բարեպաշտ մարդը։ «Ձո՛ւր լա-
ւում է հիւանդի ձայնը»։ Բարեպաշտ ծերունին ջուրը
գաւաթով կպցնում է հիւանդի չորացած շրթուքներին։

«Ես... որտեղ եմ...» բարեկամի տան, սիրելիս,
բարեկամի։ «Բարեկամ... չկար... այս... ու...
զարկեցի... հացի... հաց... չ... տալիս անիրաւներ
... ան... խիստներ... իրենց... համար... իրենց...
համար... էլի... չեն հասկանում... անիրաւներ...
«Մի կտոր հաց չեն տուել, մրմնջում էր ծերունին։ Իս-
կապէս անիրաւներ են եղել)։

Ընկերներս ... ես... վերաւորած ... Թոշուն, . . եմ
երա ... մակից... բաժան... ւած ... ինձ... վերաւոր...
րեցին ... հեռու... երկրից ... եմ ... հեռու ... էլ
չեմ կարող... գնալ ընկան ... ընկերներս ... յաւի-
տենական... ցաւը սրտերին ... անէծքը ... չրթուցը-
ներին:

Դ

Բայց ո՞վ էր այդ բարեպաշտ մարդը որ այդ հե-
րոսին տարաւ իւր տունը, իւր օջախը, և ցանկացաւ
իւր պատւական յարկի մէջ բժշկել այդ ազատութեան
մարտիկին: Դա Հայրապետն էր Խ. գաւառի ծնունդ,
և իւր կեանքը անց էր կացրել բարեգործութեամբ:
Դիւղացիք նրան ասում էին բարեպաշտ Հայրո: Ահա
այդ մարդը որ եկել էր միւս օրը իւր ազգականի դիւ-
ղը այդ բլուրի վրայ գտնելու փնտռելու: Չկարողացաւ
չկրցաւ գտնել իւր ազգականին, տեսաւ որ մէկ երի-
տասարդ ընկած է կանաչների մէջ, հասկացաւ որ այդ
վերաւորը սովական վերաւորներին չէ նմանում, փաւ-
փուշտները խաչաձև ձգած, որ կազմում էր երիտա-
սարդի կուրծքի զարդը: Մօտեցաւ, «Վահ իմ աչքի
լոյս իմ արեւ հերոս, չլինի դու ես իգիթ ասած քաջը
որ մեր դաշտում, սարերում, գիւղերում ահ ու սար-
ափ ես ձգել: Ես քեզ պէտք է տանեմ իմ տունը իմ

յարկի տակ, իմ անշուք խրճիթում, կամ քեզ կ'ա-
ռողջացնեմ կամ քո պատճառաւ իմ ծերացած մարմինս
ծերացած հոգիս պէտք է վտանգի ենթարկեմ: Վերցը-
նում է հերոսին, դնում մէկ տեղ պահում, մինչեւ
երեկոյ մութը ընկնելուն պէս, բերում է մէկ կողով,
դնում մէջը ու տանում իրեն տունը. պատւիրում է
իւր հարսին, Խաթունին, որ լաւ նայեն ու առողջա-
ցնեն: Անբողջ երեք ամիս պահում են հերոսին առող-
ջացնում նրա այնքան վտանգաւոր վէրքերը՝ պառա-
ւական դեղերով և պառաւական բժշկութեամբ: Բաւա-
կան առողջացել էր իգիթը: Տանից դուրս է գալիս
քիւրտական տարազով, գնում դաշտերը, լեռները հե-
րոսական փորձեր կատարում որ տեսնէ թէ արդեօք
վէրքերը բոլորովին անցա՞ն, թէ դեռ նեղութիւն կ'ը
պատճառեն նրան: Տեսաւ որ էլ վտանք չկայ իւր վէր-
քերից, գնաց Դաւլբորիկ, հաւաքեց բաւական ընկեր:
Մէկ գիշեր հիւր մնաց այն տեղի Տէր Գաբրիէլի տանը,
որ գտնւում էր Փուխ թաղում, ուր եւ ծանօթացաւ
դաշնակցական ընկեր, Սասունցի Մ. Ռշտունուն:

Աշնանային սկիզբներ, իգիթը հաւաքում է նոր
զինւորներ ու պատրաստւում է նորից յարձակում գոր-
ծել: Լսում է որ քիւրդերը պէտք է յարձակում գոր-
ծեն Խ. գաւառի վերայ. պէտք է աւերեն Մշոյ դաշտը:
Նորից լուրեր, հարագուշակ լուրեր:

Տղերք, ասում է իգիթը, վաղը պէտք է գնանք
Մուշ — այն պաշտելի վայրը, և օգնութեան դէպք է
հաւանք մեր եղբայրներին համաձայն էք թէ ո՛չ:
Բաւորը համաձայնութիւն են յայտնում: Ուրեմն առա-

ւօտեան անպատճառ պէտք է արշաւենք...:

Աշնանային գիշեր էր, բաւական ցուրտ: Տեղ տեղ երևում էր նոր եկած ձիւնը, որոնք լուսնի շողերի տակ գոյարի քարի պէս պսպղում, ու պլպլում էին: Հայդուկային խումբը առաջ էր շարժում ուրախ առանց երկիւղի: Անա մէկ մեծ ձոր, և այդ ձորին մէջ նստած է հովիւը ու իւր բլուրով երգում մի մեղամաղձոտ երգ: Իսկ ոչխարները այդ ձայնի ազդեցութեան տակ, ուրախանում, գլուխները կախ ձգած, մոռացել էին երենց որոճը ու եկել հաւաքուել էին չոպանի գլուխին: Տղերք, ասում է Իգիթը մենք սրանից էլ լաւ տեղ չենք գիտեր, եկէք հանգստանանք, մի ժամ գոնէ, ու այնպէս շարունակենք մեր ճանապարհը: Դա զբոսում է հայդուկային խումբը, նստում են խոնաւ կանաչի վերայ, ու աչքերը, ակօսիւնները ուղղում գէպի այդ մեղամաղձոտ ձայնը: Յանկարծ հովիւը ձգում է բերնից իւր «բլուրը» (Սրինգը) հէյ-հէյ-հայ-հայ, զոռալով, հաւաքում շներին, ու գնում, վազում գէպի ձոր: Այն տեսարանից պարզ երևում էր դայլ էր ընկել ոչխարների մէջ:

— Տղերք, ասում է Իգիթը, այս նշանը լաւ նշան չէր, վերկացէք գնանք, անպատճառ մէկ վտանգ կայ այն խեղճ ու կրակ գաւառի վերայ: Եա Սուրբ կարապետ զոռացին, ուսկսեցին շարունակել իրենց ճանապարհը: Դա՛շտ, անձայր դաշտ: Ո՞ր կողմը նայիս մեռելութիւն է տիրում դաշտերում, շատ տեղ մարդիկ վախեցել են որ դուրս գան ու տէր դառնան իրենց ցանքին: Յօրենները, չորացել են և գլուխները կախել էին:

միայն լորը, և դաշտային թռչունները տիրացել էին այդ անտէր դաշտին:

Հուսիւնը ինչպէս ասանք հինգ տարեկան երեխա-սարդ՝ լուսաւորել էր իւր սիրած աշխարհը, և լուսնի լոյսով կարելի է նշմարել մէկ կռիւ, կեանքի և մահու կռիւ: Ոգնին իւր քնից ելած գնացել էր օձի բռնի մօտ մարազ էր մտել, յանկարծ օձը սողալով դալիս է որ մտնի իւր բոյնը, ոգնին բռնում նրա պոչից, օձը շատ է աշխատում որ ազատւի, բայց չէ կարողանում: Օձը պոյտ է տնում, հաւաքում իրար վերայ, իսկ վերցնում իւր ամբողջ մարմնով ու ժողովում ու նու վերայ, բայց փչերը չեն թողնում որ լայթի ոգնուն որ ինքն էլ ազատւի: Այնքան իրեն խփում է ոգնու փչերի վրայ, որ անշնչացած ընկնում է գետին:

Այս ամբողջ տեսարանը տեսնում է խմբագետը ու գլուխը շարժում: Այս տեսարանն էլ գէշ չէր ասում է խմբագետը, ուրեմն շտապենք քանի լոյսը չէ բացւել: Ահա ի՞նչ գաւառը: Իգիթը արդէն ծանօթ էր այդ գաւառի հետ որովհետև միևնոյն գաւառում որ որ ի՞նչը մէկ սոսկալի անցեալ ունեցաւ:

Հստակ էր դաշտանի որջից նոր «Ֆէրման» է դուրս եկել, հրամայելով որ կոտորեն Հայերին կարծես թէ քիչ էր այնքան արիւնը, ցանկանում են որ Հայի գոյութիւնը կտրեն: Հայաստանից: Այդ ժամանակն էր որ հիւսիսային մեծ մարդակերի պալատից հրաման էր ուղղւած ամէն կողմ, որ ասում էր «Հայաստանը մեզ հարկաւորէ առանց հայերի» Այսպիսի մէկ կոչ էլ ուղարկել էր մարդակեր Հովիտին: Իսկ Հա-

միշտ խրախուսելով իւր նիկոլ եղբորից ձեռք ձեռքի տալով կոտորում էին խեղճ Հայաստանը:

Խ. գաւառին մէջ: ուղարկւած էր մի քանի վաշտ զօրք, որ կարողանան բռնել ապստամբներին: Կէս զինէր էր. սատրիանները, քիւրդները միացած զօրքերի հետ սկսեցին կոտորել, կոտորել դռները և ներս մտնել. մանուկներին, ծերերին, պառաւ կանանց կամ պարզապէս մորթում էին տեղ ու տեղը, կամ գետին էին քանդում, հօր էին փորում ու թղջ ձգում այն տարաբախտներին հորի մէջ: Անցնում էր մի քանի օր, դեռ հօրերից ձայները գալիս էր. որոնք տքնում էին, որոնք դռում էին, մի խօսքով տեսնողի վերայ չատ վատ էր ազդում այդ վայրենի տեսարանը: Իսկ օրիօրդներին կամ հարսներին, կամ լլկում էին իրենց ծնողների, ամուսինների առաջ, կամ քաշում տանում էին չուրըրը դաշտերը, ու իրենց բիրտ գազանային կիրքերին հագնցում էին աալիս:

Մեր ֆիդայական խումբը, որը բաղկացած էր երեսուն հոգուց, տեսնում են այդ եղերական գործերը, չեմ կարողանում երկար սպասել հանգստանալ: Տղերք գոռում է Իգիթը, էլ ինչ էք սպասում. սրանից էլ աւելի զուլում կա՞յ արդեօք: Շտապե՛նք, օ՛ն, յառաջ: Այս հրամայական խօսքերն էր...: Բոլորը մէկէն գրոհ տալին գէպի գիւղ. սկսեց ընդհարում. այս ընդհարումը աւելի սոսկալի էր, քան թէ անցեալ ընդհարումները. ինչ անէր այս խեղճ հայդուկային մի փոքրիկ խումբը, մի քանի վաշտ զօրքերի և քիւրտերի դէմ: Ընկերները բիցը միայն ողջ մնաց մեծ հերոսը, քաջ Իգիթը, նա

էլ որ տեսաւ մնաց ինքը մինակ, ընկերները բոլորը ընկան, ինքը փախաւ դաշտը, և մի ուրիշ ճանապարհով եկաւ բարեբաշտ Հայրոյի տունը:

Հայրոյենք, դուռը փակել, և կծկւել էին տան միւս անկիւնում, և սպասում էին այդ նոր զուլումին: Յանկարծ լսում է դռան ձայնը. «Ո՞վ էք հարցնում է ծերունին» ձեռք հաշտ, ես եմ» «Դու՞ն ո՞վ ես և ինչ ես ուզում մեզանից. մենք արդէն քնել ենք»: «Ես եմ Հայրո, Իգիթը»: Բարեպաշտ մարդը հէնց որ լսում է Իգիթի ձայնը, ուրախացած դուռը բանում է առնում իւր սիրած հիւրին:

— Ո՛ւր էիր այսքան ժամանակ, Իգիթ ջան մեզի մոռաց՞ր, էս ինչ զուլում է որ Աստուած մեր գլխին է բերում:

Ես Հայրոյ եղբայր, գնացել էի Դաւորիկ, երբօր լսեցի Խ. գաւառը վտանգի մէջ է, հաւաքեցի իմ խումբս մօտ երեսուն հոգի, յարձակեցայ թշնամիների վերայ, ընկերներս ընկան ես միայն մնացի և դաշտի ճանապարհով փախայ ձեր օջախը. գոնէ եթէ սպանւիմ թող ձեր նւիրական չէնքի մէջ սպանւիմ: Ես զիտեմ որ ձեր տուն էլ կ'ենթարկւի թալանի, գոնէ իմ կարեաց չափ ձեր տունը կ'պահպանեմ: Մի քանի վայրկեան տիրել էր լռութիւնը: Իգիթը ընդհատելով լռութիւնը ասաց. Հայրոյ եղբայր փանփուշտ ունի՞ք թէ ո՛չ: Մինչև այդ ժամանակ որ լուռ էր նրա Հարս խաթունը մէջ ընկաւ եւ ասաց. «Քո փանփուշտներն է որ մենք պահել ենք մինչև հիմայ»:

— Քանի՞ հատ կը լինի: «Սաքառն հատ կարելի է

Թէ կը լինի: — Շատ լաւ ասում է Իգիթը. խաթուն քոյրիկ, դու կառնես կը պատրաստես այս երկու հրացանը, երբ որ կը գան ձեռք թալանելու դու կը լեցնես հրացանը ես կը պարպեմ վերաները տեսնենք թէ ի՞նչ կը լինի վերջը: Սրանք այսպէս պատրաստուած թեան մէջ էին, որ լսուում էր ձայներ, աղաղակներ, հրացանների պայթոցներ, շների և քրդերի ձայներ, մի խօսքով դժոգք էր դարձեր այդ գիւղը, երկնքից կրակ էր թափւում, գնդակները կարկուտի պէս թափւում էին այդ խեղճ ու կրակ գիւղացիների գլխին:

Հայրոյի թոռները. Արմենակը, ու Զարէլիկը, գրեցել ու կծկել էին պաղ թոնրան շրթին ու նայում էին մօր երեսին ու կծկւած էր դռան հետեւին ու լաց էր լինում: Մօրէ ինչո՞ւ կուլաս հարցնում է, Արմենակը ի՞նչ կայ որ:

Մօրէ մեզ է՛լ պիտ մորթեն հարցնում է Զարէլիկը: «Չէ՛ չէ՛՛ դաւակներս մենք կը թողնե՛նք քո ձեռք մորթեն, մենք չենք թողներ դաւակս մի վախենաք» Խաթունը ինչքան որ ցանկաւում է չ'լալ, բայց չէ լինում: Յանկարծ արտասուներ մէկ կաթիլ ընկնում է Արմենակի երեսին: Արմենակը նայում է մօրը, ու հարցնում, մօրէ դու որ կուլաս, ես էլ կը վախնամ, չէ որ դու խռատացել չլալ ասում է Զարէլիկը: Իսկ Իգիթը հրացանը առած, սպասում է գոմի դրանք: Յանկարծ ծեծեցին գոմի դուռը. ոչ մի պատասխան չկայ, «գուռը բացէ՛ք» գոռում է դաւթեան: Ո՞վ էք գոռում է Իգիթը ներսի կողմից: «Դուք բաց չո՞ւն, դեռ համարածակո՞ւմ ես հարցնելու թէ մենք ով ենք»: Դրան իբրեւ

պատասխան. Իգիթը գոռում է, «Խաթուն դու հրացանը լցրու՛» ու ինքը սկսում է ներսէն կրակել: Խեղճ ծեռունի Հայրոն, առնելով իւր երկու թոռներին գնացել կծկել էր գոմին անկիւնում, ու երախաներին պահել խռատի մէջ: Փաշան տեսնում է որ չի պարողանում գլուխ հանել, հրամայում է այրել դուռը: Գոմը այրում է, իսկայս անուխի մուխի մէջ լսելի էր լինում Իգիթի բարձր խօսքերը. «Խաթուն փամփուշտ տուր»:

Երբ որ ծածքը պէտք է քանդէր, յանկարծ մէկ կայծակի արագութեամբ, քանդում է հաբեանի տան պատը: Խաթունին ու Հայրոյին հանում այնտեղից երախաների հետ միասին, ու ինքը, ես սուրբ Սարգիս պոռալով դուրս է գալիս քանդւած գոմի մէջից. երեսը մուր, ու կատարեալ սառանայի կերպարանք էր դարձել, ու փախնում, հրացանը անընդհատ պարպելով: Թուրք խուժանը ընկնում է Իգիթի հետեւից և ազատում է հայրոյի տունը թալանից: Լոյսը բացւելով մօտ էր. Իգիթը փախնում է և ճանապարհին բարձրանում մի մեծ ծառի վերայ: Քիւրդ զինուորացիներ տեսնում է որ չեն կարողանում նրան բռնել, կարգադրում է որ տասը հոգի սպասի ծառի տակ. կամ հրացանազարկ անեն եթէ կարող են, կամ թէ աշխատեն բռնեն և յանձնեն իրենց:

Ան ժամանակ որ ծառի վերայ բարձրացաւ Իգիթը երեք մարդ և եօթը ձի սպաննեց ծառի վերայից: Իգիթը իջաւ ծառից, կարծելով թէ ոչ ոք չկայ, և վառնդ չի սպանում իրեն, ուրախ ուրախ գնում էր, յանկարծ պաշարեցին այն տասը հոգին, որ սպասում էին նրան:

ճանապարհին: Իգիթը քաջի պէս, եւ սուրբ կարապետ գոռալով հրացանը պարպելով զնաց դէպի մօտակայ ջրաղացը: Երբ որ պահակախումբը յարձակեց որ բռնի, Իգիթը իրեն ձգեց ջրի ամբարի մեջ. և անհունորի հետ բարձրանալով կանգնեց ուղիղ այնտեղ ու ջուրը զալիս ու ողողում էր նրա երեսը: Դիւրդները ներս խուժեցին բայց ի զուր... չկարողացան այն տեղից էր բռնել. օտիպեցան ետ դառնալ, եւ տարկեցին թէ Շէյթանը է այդ երիտասարդը:

Այդքան ընդհարումներէց ողջ մնաց Իգիթը և գընաց քիւրդի գիւղ, եւ տոժամանակէս հովիւ դարձաւ այդ գիւղում, որ առանց կասկածի կարողանայ նորից խումբեր պատրաստել: Իսկ պարապ օրը գնում էր իբրեւ ման գալու, բայց գնում էր ընկերներ կազմակերպելու, ճանապարհներ սովորելու, ծանօթանալու գիւղերի ճանապարհների հետ, լեռների, դաշտերի հետ:

Այդ գիւղը ամբողջ երկու օր հարստահարութեան ենթակայ դարձաւ:

Կողոպտեցին ամբողջ գիւղացիներին պղծեցին Եկեղեցիները, ամէնահոգի կերպով, չարչարանքով սպանեցին Գահանարերը: Մէկ խօսքով այն չէն գաւառը աւերակի դարձրին, ուր յարգիկ նստում էին իրենց կործանւած, քար ու քանդ եղած օջախի վերայ ու ողբում: Բացակայում էր խիղճը, գութը, մարդիկ ժարգկանց էին ուտում:

Ե

ԿՈՎԿԱՍԻ ՆԵՐՈՍՈՒՀԻՆ

Կէս գիշեր էր: Վ. Գիւղի ճեմելիքում էլ ոչ մի մարդ չէր մնացել, բացի գիշերապահներից և ոստիկանական պահակախումբից: Ամէն տան հանգստութիւն էր տիրում, բացի Տէր, Ա. . . յի տունը: Տէրտէրի տուն մէջ հանգստութիւն չկար, միշտ անախորժութիւն էր պատահում, իրենց ազգկայ — Օրիորդ Վարդուհու հետ: Օրիորդ Վարդուհին սեւ էր հագել ու սպասում էր իւր հերոսին, իւր սիրած կտրիճին որ գնացել էր հեռու, չատ հեռու, դէպի Դաւլորիկ, դէպի Սասուն, դէպի Մուշ: Այն ժամանակ այս երեք նահանգները արեան երկիր էր դարձել, այդ ճանապարհները մի այնպիսի ճանապարհներ էին որ գնացողներից չատ քիչերը էին ետ գալիս:

Ամէն տեղ թագաւորողը մահն էր, ախուր գլխուդակ մահը: Ամեն քարերի տակից, թփերի ճայնից կարծես լսում էր գիշերային չար ոգիների ճայնը, ո՛վ սիրտ ունէր գիշեր ժամանակ այդ կողմերով անց-

նել, ո՞վ կը յանդգնէր իւր կալուածքները, իւր ինչ-
քերի տէրը դառնալ. ո՞վ, կը համարձակուէր իւր ըն-
տանեաց, իւր օջախի, իւր քարուքանդ եղած վա-
թանի տէր դառնալ, կամ նրա պատուի, նամուսի
վերայ մտածել:

Ահա մի այդպիսի սոսկ ժամանակներում էր որ զը-
նացել էր այդ անդառնալի ճանապարհով օրիորդ Վար-
դուհու օրրածը, նրա ապագայ ամուսինը՝ թողնելով
օրիորդին սպասողական դրութիւն մէջ, աչքը ճանա-
պարհում: Մանաւանդ այդ հերոսին ծերացած ծնողնե-
րը ... Աստուած գիտէ թէ ինչ էր նրանց դրութիւնը
նրանք էլ իրենց փափաքը առնում էին նրան, սիրած
օրիորդից: «Ա՛խ, քոռանամ ես ասում էր հերոսի
մայրը, ես տեսայ, ես՝ այս կուրացած աչքերովս, թէ
ի՞նչպէս իմ կտրիչ գաւակս և օրիորդ Վարդուհին խօ-
սում էին միմիանց հետ, հասրուրում էին, ա՛խ երա՛նի
հազա՛ր երա՛նի, ա՛յն վարկեաններին, եւ երբ որ ինձ
տեսան, վախկոտ նապաստակների պէս սկսեցին փախ-
նել, բաժանել միմիանցից: Ա՛խ Աստուած է՛լ պէտք
է տեսնեմ, էլ պէտք է զգամ որ ես էլ մէկ կտրիճի
մայր եմ, թէ կուրանալով, լաց ու աղաղակներով, իմ
մինուճար օրդուս փափաքով պէտք է հոգիս աւանդեմ:
Ո՛չ, ես յոյս ունիմ, ես երազ եմ տեսել, ես հարցրի
դրբացին, նա ինձ սօսեց՝ «մի մտածիր մայրիկ, քո
որդին կգայ շատ չուտով, եթէ քո որդին չգայ, ես
այսուհետեւ թուղթ չեմ բանայ» եւ իմ անունը կը
ջնջեմ այս պատուարէր անունից: Ահա այսպէս, միշտ

այս դրութեամբ էր, որ ապրում էին հերոսի ծնող-
ները, և հաւատում, գրեացների, ժամի, մոմի, և
տէրտէրների խօսքերին:

Շատ նախանձելի չէր նաև օրիորդ Վարդուհու
դրութիւնը: Երեկոյ էր. ամէն մարդ իրենց տանը,
անհոգ խնջոյքներով էր զբաղուած, իսկ օրիորդ Վար-
դուհին տանջւում էր անկողնի մէջ. նրա քունը չէր
աւանում, նրա միտքը սլանում էր հեռո՞ւ, շատ հեռու,
դէպի Հայաստանի խորքերը, նա մի վարկեան իրեն
երեւակայում էր արեան դաշտում, զէնքը ձեռքին
կուրում էր թշնամու հետ, օգնութեան էր գնում իւր
սիրածին, իւր հոգու հատորին:

Լինում էր, ժամանակ որ նա իրեն գտնում
էր իւր սիրելու մօտ, խօսում էր եւ ուրա-
խանում նրա հետ, մէկ էլ խելագարի պէս տալիս էր
մի անուն, որ նրա համար սուրբ էր, նւիրական
էր «Ա՛խ պաշտելի սրարած ո՛ւր ես, ո՛ւր միթէ չե՞ս
խղճում վերաս. միթէ չես յիշում ինձ որ քո պատ-
ճառաւ. քո բուռն սիրոյ պատճառաւ հանգստութիւն
չունիմ: Ա՛խ անգութ, քանի մարդու թշուառութեան
պատճառ դարձար: Ա՛հ, ի՞նչ ես դու օէր, ինչո՞ւ մը-
տար սիրտս, տանջում ես ինձ, մաշում. ինձ սէրը
ծանօթ չէր բնաւ, հանգիստ ու խաղաղ էր իմ հոգին,
իմ մատաղ սիրտս հրով վառեցիր, ինձ, խեղճիս հա-
մար տանջանք նւթեցիր:

Նրա մտքովը անցնում էր շատ բաներ «ինձ թու-
նաւորեմ արդեօք, ոչ, աւելի լաւ է գնամ, գնամ
նրա հետեւից հարազատ և անբիծ սէոր ալս է տա-

հանջում:

Գնամ', եթէ ողջ գտայ, կը վերադառնանք միասին, իոկ նա էլ ընկած լինի, այն ժամանակ ես էլ նրա ճանապարհով պիտի գնամ, իմ կանացի քնքոյ՝ ձեռքերով պէտք է բռնեմ հրացանը, պէտք է կռւեմ, պէտք է վրէժս լուծեմ այն անգութից, որը համարձակ ւեց իւր հրացանի մէկ անյարգ դնդակոտ դետին տապալել այն հերոսից, իմ մարալիւր, իմ ջահել ջիւան սարերի մարալին:

Օրիորդը ցանկանում էր մոռնալ մէկ բոպէ, ցանկանում որ հեռացնել նրա պատկերը իւր աչքից, իւր յիշողութիւնից: Երբեք որ իւր սրտում ցաւի, յուզման պատճառ էր դարձել, բայց չէր կարողանում:

Հերոսը մահաւան հրեշտակի պէս կազնել էր նրա առաջ և ժպտում էր նրա երեսին: Օրիորդը կարծես լսում էր տան անկիւնից կցկտուր և անկապ խօսքեր որ ասում էր. ես մենակ եմ արեան դաշտում, եթէ ինձ սիրում ես, եթէ քո սիրտը կեղծիքի բոյն չէ, արի հասի՛ր ինձ, արի՛ օգնիր ի՛նձ: Ո՞վ է արդեօք, իրականութիւն է թէ ո՛չ, ես ինձ եմ տանջում անկասկած:

Օրիորդը աչքերը փակում էր որ չ'տեսնէր, նա կարողանում էր հասկնալ որ իւր սիրոյ կտորը այնտեղ չէր, նա հասկանում էր որ դա իւր երեւակայութեան ատեղծագործութիւնն է, նրա արդիւնքն է: Նա հասկանում էր որ ինքը սիրում էր նրան. հաբադատե սուրբ սիրով, այո հայ կինը պէտք է վրէժ խնդիր լինի. իւր ռեալիթի պատույ համար իւր ա-

մուսնոյ պատուի համար: Նա պէտք է լինի լծակից, իւր ամուսնու հետ. նա պէտք է տանի այն ծանր լուծը, այն խաչը դէպի գոգոթայ, եթէ նոյն իսկ ճանապարհը լինի փշոտ, տատաշոտ: Եթէ ամուսինը զոհւում է իւր ընտանիքի պատուոյ համար, իւր հարեանիքի պատու համար, նաև կինը պէտք է իրեն կեանքը ենթարկի հազար տեսակ տանջանքի, չարչարանքի իւր ամուսնոյն համար, նրա ցեղակցի համար թշուառ Հայաստանի սիրոյ համար: Մի քանի վայրկեան փրկեց լուսթիւն օրիորդի սենեակում: Յետոյ կարծես կախուածահար եղաւ. արտասանեց իւր յօրինած ոտանաւորը, ի՞նչպէս խելագար:

Արի՛, արի՛ փրկիր ինձ,

իմ այս դառը վիճակից:

Մօտացուր ուրախութիւնս,

ի զուր տեղը մի տանջիր ինձ:

Քանի իմ աչքերը,

Տեսնում են քո պատկերը,

Անբախտ սիրտս քեզ համար,

Հազար կտոր է լինում:

Ո՞ւր ես քեզ եմ պրպըւում,

Անուշ յիշելիս,

Կեանքս ու հոգիս է

Մաշտում:

Քեզ մէկ օր չտեսած,

Կարծում էի ինձ մեռած,

Բայց այժմս հեռացած,

Ո՞հ, դու ա՛ւր թաւր:

Իսկ մահը հեռացած
Ինձ չէ ընդունում,
Այլքերս կուրացած,
Քեզ եմ սպասում:

Ո՛հ, այսօր մի չարագուշակ օր է, ես չեմ կարողանում հանգստանալ: Ինչպէ՞ս երեւում է նա վտանգի մէջ է: Օրիորդը նայեց լուսամուտից դուրս, տեսաւ որ լուսինը ինչպէս մէկ զւարճախօս երիտասարդ նայում է երկնքից բախտաւոր եւ անբախտ մարդկութեան վերայ հպարտութեամբ: Իսկ պարտէզը նրա աղօթ լուսից հրապուրած մի այլ եղեմական կերպարանք է ստացել:

Օրիորդը հագաւ իւր գիշերային զգեստը, եւ ամենահանդարտութեամբ բացաւ ննջարանի դուռը ու դուրս եկաւ պարտէզ: Նստեց այն նստարանի վերայ, որը գտնւում էր խնձորի ծառի տակ, սա այն տեղն էր որ շատ բաներ էր յիշեցնում օրիորդին, որի տակ անցրել էին շատ երջանիկ վայրկեաններ: Օրիորդը նստեց նստարանի վերայ, և իւր հմայիչ ձայնով երգեց այն մեղամղձոտ երգը, որը իբրեւ բաժանման նւիրական աղօթք երգեց իւր սիրականը, այն քաջ հերոսը:

«Սաւարիմ ես ինչպէս գիշեր...»:

Այդ կախարդիչ երգը երգելուց յետոյ նա յիշեց այն վերջնական ցաւալի խօսքը որ ասաց նա, իւր սիրականը. «Մի մոռանար ինձ, իմ հրեշտակ, չանիծես ինձ, այլ օրհնիր, եթէ ողջ մնացի, եթէ բախտը ժպտայ երեսիս, կը վերադառնամ և կ'իրագործեմ այն

այն նպատակը, որի համար սպասում ես դու, ուրեմն մընաս բարեալ»:

Կանացի փափուկ և զգայուն սիրտը, չկարողացաւ դիմանալ այդ զգայուն, այդ հոգեմաշխօքներին, սկսեց բարձր ձայնով լալ. — Աստուծա՛ւ, իմ հոգին, ես առանց նրա ապրիլ չեմ ցանկանում, կամ թէ տուր ինց ուժ զօրութիւն. արիաջան սիրտ որ կարողանամ գնալ հասնել նրան. աղատել նրան իմ արեան գնով եթէ հնար լինի: Օրիորդը մի այնպիսի հայեացք ձգեց լուսնի վերայ, որ կարծես ցանկանում էր վրէժ լուծել լուսին աստած անշունչ քարակոյտից:

— Լուսին, անգօ՛ւթ լուսին, խիղճ ունեցիր, ապսա ի՞նձ ինչ արիք այն հերոսին, ուր ընկաւ արդեօք տառապում է անօգնական, արդեօք հեծում է տքնում ցաւի մէջ արիւնշաղաղ, արդեօք որ քաշին տակն է ընկած անտէ՛ր, անօգնական, արդեօք կայլերի, գաղանների փա՛յ դարձաւ: Սօսի՛ր. խօսիր անաստեւած, յայտնիր ինձ, ո՛ւր ընկաւ այն հերօք, ա՛յ սարերի մաքալը:

Լուռ է լուսինը, լուռ են աստղերը ու նա ուժ իրենց չար ու կախարդիչ փչիկներով. լուռ է ասէ՛ն ինչ: Կարծես օրիորդին այս. խօսքերով, աղայա՛ւ երով, աւելի եւս հիճւում էին, ուրախանում, կ'ոգնեց թէ գիտմամբ իրենց ամբողջ յուսը սփռում էին դէպի պարտէզը ու լուսաստորում: Օրիորդը աւելի յուսաց, բարկացաւ, խելագարի պէս իւր չորս կողմը նայեց:

տեսաւ որ լուռ են ամեն ինչ. քաղաքում ոչ մի ձայն չիկայ, մեռելութիւն է տիրում փողոցներում, քաղաքացիք, գիւղացիք նիրհում են անուշ զնով՝ լուսնի փայլուն ճարագայթների աղդեցութեան տակ: Միայն լսում էր գիշերապահների ձայնը, որոնք իրարու իմացնում էին, արթնցնում էին իրենց շիրիմով: Միայն քամին էր, այդ չարածիճի քամին, այդ բնութեան խորթ զուակը, որ թագաւորում էր քաղաքի և գիւղերի վերայ, ու վրդովում ծառերի, ու թփերի հան. գիտը, թագաւորում ամեն տեղ, ու չւշացնում իրեն բնական սուլիչով:

Ահագին տիեզերքի մէջ երեւում էր միայն Արարատ Մասիս սարը, այդ նահապետական արձանը որ գլուխը կոխում էր ամպերի մէջ, ու Նորից հանում իր գլուխը մութ ամպերի միջից, ցոյց տալիս մարդ կութեան, և պարծենում իւր գլխի սպիտակ լաչակով ինչպէս մի նոր հորս:

Իսկ լուսինը չէր զլանում, իւր ճառագայթները ձգում էր այդ սպիտակ լաչակին, և պապում, փայլեցնում է, ու կարծես ուղում էր չգիտցողներին հասկացնել, թէ ես եմ Հայաստանի պարծանքը, ես եմ նահապետական անշունչ արձանը. և ես եմ այդ զրկուած Հայաստանի, այդ դժբախտ Հայաստանի Հարստահարութեան լուռ վկան, որ հինգ հարիւր տարին անցաւ. Ե՛ս գիտեմ ամէնը, ինձ հարցրէք:

Օրիորդը յուսահատ լալազին աչօք նայում է Արարատ սարին ու հարցնում. «Արարատ լեռ. պարծանքի անունը դու ես նայում այն տառապանքի աշխարհի վերայ: այն

քարուքանդ Հայաստանի վերայ. քո ռիտոյ կայծն է որ մեղի իսացնում է ջիվան երիտասարդներին, դէպի քեզ տա ինձ. անգութ. ասա ինձ. չտեսա՞ր արգեօք այն հերոսին. պատմիր ինձ ո՞ւր ընկաւ այն հերոսը քաջն ի գիթը: Արգեօք բարձի տեղ քա՞ր էր դրել գլխի տակ խղճա ինձ, աղերսում եմ ուր ընկաւ այն հերոսը: Լուռ է սէզ լեռը լուռ՝ ոչ մի պատասխան չկայ. կարծես բաւականութիւն էր ստանում օրիորդի թախաձանքներից՝ ու՛րի սլեցնում էր իւր սպիտակ գլուխը խրոխտ կերպով:

Օրիորդը զայրացած կերպով, բարձր ձայնով թափում է մէկ անէծքի կոյտ, առանց այդ էլ անիծւած Արարատի գլխին, ու ասում. «Անիծւէ՛ք, թող անիծւի քեզ պէս երկիրքը, քեզ պէս երկիրը գութ չունէ՞ք անխիղճ էք բոլորդ էլ: Ամբողջ տիեզերքը դաւաճաններով լիքն է, հողերը, ջրերը, սարերը, քարերը, ձորերը, սարերն էլ դաւաճաններ են Հայերի համար, երկիրք գետինքն էլ դաւաճաններ են բոլո՞րը, բոլո՞րը, համայն մարդկութիւնը էլ դաւաճան է:

Յանկարծ լսում է մէկ ճիչ՝, մէկ աղիոգութիւն ճիչ. ի՞նչ է արդեօք. նայում և տեսնում է որ ճիչը այն ծառի վերայից է գալիս, որտեղ սր ինքն էր նստած: Բարձրացաւ ծառի վերայ, ահ՝, տարաբաղդ թռչուն, մրմնջաց ինքն իրան, և ձեռքը ձգեց ազատեց թռչունին: Բազէն այդ գիշատիչ թռչունը, գալիս հիւր է լինում այդ ծառի վրայ, լսում է որ իրենից մի քիչ ցած բուն է դրել ծիծեռնակը, յարձակում է վերան ու վրէժ լուծող մարդու պէս սխմում է խեղճ ծիծեռնակին իրեն ճանկերով. Գլուխը շարժում է օրիորդը

ու ինքն իրեն ասում. բնութիւն, բնութիւն, ինչ-
քան անգութ ստեղծագործութիւն ես արել, մէկին
ստեղծել ես ուժով, տուել ես ճանկեր գիշատելու հա-
մար, իսկ միւսին ոչինչ էլ չեմ տուել որ կտրողանայ
պաշտպանել իրեն իւր թշնամիներից։ Ուրեմն անհա-
ւասարութիւնը, ուժերի անհամեմատութիւնը դու ես
ստեղծել, օ՛ր անգութ բնութիւն, ուրեմն դո՞ւ ես կար-
գադրել որ Հայ գլխին, անուժ, տարաբաղդ Հայու-
թեան գլխին, իսլամական սուրը իշխի, մին ստեղծել
եւ թոյլ, միւսին զօրեղ. ոչ հայը թոյլ չէ՛, դու
սխալ ես բնութիւն, դու սխալ ես գրել, զրօշմել
ստրուկ, հարստահարւող բառը հայերիս ճակատին։
Տես թէ ի՞նչ հերոսներ եւ հերոսուհիներ է դուրս
գալիս հայերի միջից, մէկը մէկից քաջ, մէկը միւսից
վարժառւն։

Օրիորդը ընկնում է մտածմունքի մէջ, և մի քա-
նի վայրկեան գալիս միայն բարակ քամու ձայնը,
որ համբուրելով, չփւելով ծառի տերեւներին վզվզո-
ցի ձայներ էր հանում։ — Ա՛հ, այս տեսարանը լաւ
տեսարան չէր, ասում է օրիորդը ինքն իրան, այս
ի՞նչ նշան էր ով Աստուած, երեւի նա էլ այսպէս տա-
րաբաղդ վիճակի մէջ է, և յուսահատ ձայներ է տը-
նակում, օգնութեան է կանչում, արդեօք կա՞յ, կը
գտնուի՞ մէկ բարեսիրտ մարդ այն կողմերում, որ
կարողանայ ազատել տարաբախտ հերոսին, այն դա-
ղանների ձեռքից։

Յանկարծ մի նոր ի՞նչ է յղանում օրիորդի մէջ։

— Գնամ, ասում է օրիորդը, գնամ Հնչակեան
կոռսակցութեան մօտ, յայտնեմ իմ ցանկութիւնս,
որ ես էլ եմ ցանկանում գնալ տաճկաստան։ Կ՛հա-
ւաքեմ մի քանի օրիորդների, կ'միանանք նրանց
հետ, — երիտասարդների հետ, որ կ'գնանք, կ'ամ-
մենք էլ կ'մեռնինք կամ թէ մեր կարեաց չափ կ'օգ-
նենք մեզանից թշուառներին։ Այդպէս ինքն իրան
խօսելով մտաւ ննջարան։ Լոյսը բացւելու վերայ էր։

Առաւօտեան տիկին Ս, արթննալով սպասում
էր օրիորդին, բայց օրիորդը երկար տանջուելով դի-
չերւայ մտահոգութիւնից, ննջում էր։ Վերջապէս օ-
րիորդը արթննալով տեսնում է որ բարձր իւր արտա-
սուքի հեղեղից ջուր էր կարել։ Կոտրած սրտով գը-
նում է մօր մօտ, բարի լոյս մաղթելու։ Մայրը որ
տեսնում է աղջկայ այդպէս տարօրինակ դէմքը, բար-
կանում է աղջկայ վերայ ասելով,

— Վարդուհի, ինչ է քո արածը՝ ի՞նչու ես այդ-
քան մաշում վերցրու հայելին և նայիր քեզ, տես թէ
կը ճանաչես քեզ։ Ասա՛ ինձ Վարդուհի ասա ինձ հո-
գիս էլի ի՞նչ է քո մտքումդ ինչ ցաւ ունեւ սրտումդ
յայտնիր ինձ սիրելի, մի որ և է դարձան կանեմ

— Մայիկ քեզ յայտնի է մի որոշ չափով իմ
մտածմունքը իմ առնայման պատճառը։

— Վարդուհի ես քեզ հազար անգամ ասել եմ որ
մոռացիր նրան ով դիտէ նա որ սարի որ ձորի մէջ է
ընկած վիրաւոր, աւելի լաւը այն է որ մոռանաս նը-
րան քանի որ նրանից ոչ մի աեղեկութիւն չ'կ'այ, ով
գիտէ որ անգութը վերջ տուաւ նրա ծաղիկ հոգեկեան

ներա ջահել ջիւան կեանքին: Ա՛խ անբախտ մայր, խեղճ կի՛ն. ասումէ Վարդուհու մայրը ինքն իրան:

— Ո՛չ մայրիկ, նրա մայրը դժբաղդ չէ, այլ հայ կանանց մէջ ամենաբաղդաւորներից մէկն է: Թո՛ղ հրճւի, ուրախանայ այն մայրը, որը կարող է պարծենալ իւր որդու անցեալով, իւր որդու քաջութեամբ: Երանի մեր հայ կոնայք հազարաւոր այգալի-թի որդիներ ծնէին, երանի թէ մեր հայ օրիորդների մէջ էլ գտնուէին անձնէր անհատներ, և հաւատա-ցէք որ մեր ազգը այսքան տարիներ երկարածիդ տա-րիներ չէր մնալ դերութեան, թշուառութեան մէջ հաւատայ մայրիկ որ սենք աղատուած կը լինէինք:

— Վարդուհի ինչպէս երեւում է դու էլ ես միաքոփոխել բերանիդ հերոսուհու հոտ է գալիս:

— Այո՛. թանկագին մայր, վճռել եմ. եթէ իրիւ ծնող, մա՛յր, ինձ կախաղան հանէք, ամենաուրախութեամբ կը հնազանդիմ, իսկ եթէ բռնի կերպով կը ցանկանաք որ ես մոռնամ այն հերոսին, և չգնամ նրան օգնութեան, չեմ հնազանդի Ձեզ և անձնառպան կը լինիմ:

Օրիորդի մայրը չկարողացաւ դիմանալ աղջկայ այդպէս օուր և վերջնական պատասխանին, արտա-սուքը աչքերը լեցած գնաց միւս սենեակ:

Վարդուհին ամենասառնասրտութեամբ հազաւ իւր վերնազգեստը ու գնաց իգիթենց առնւ:

Իգիթի մայրը, Տիկին Ե. երբոր տեսաւ օրիորդ Վարդուհու գալը, խելագարի պէս փաթաթուեցաւ

ներա վզով թրջեց օրիորդի երեսը իւր մայրական ան-կեղծ արտասուքով: Մի քանի վայրկեան փաւած մնացին իրարու վզով, կարծես իրենց կորցրածի փա-փաքը իրարից էին առնում, Շատ սոսկալի վայրկեան-ներ էր, մէկը լալիս էր, ողբում էր իւր սիրականի կորստեան վերայ, ապազայ ամուսնու վերայ: Սէ՛ր էին ողբում, սէ՛ր. մէկը մէկից սոսկալի, մէկը միւսից ազդու:

Վերջապէս բաժնեկցան միմիանցից. ամէն մէկը գնաց ու նստեց իւր պատկանեայ տեղը, ու իրարու երեսի էին նայում, ու կարծես թէ մօքով ու աչքե-րով հասկանում էին միմիանց ցաւեր, միմիանց նպա-տակ: Կարծես թէ միմիանց էին հարցնում քէ ի՞նչ դրութեան մէջ է գտնոււմ իրենց սրտի հատորը, ի՞նչն սիրած կարիճը: Խոր լռութիւն էր տիրում տան մէջ, միմիայն լսւում էր երկու կողմից էլ հեծկլտոցի ձայներ, ու հառաջանքներ:

Յանկարծ ներս է մտնում մի երախայ ձեռքին մի կապոց, որ առանձին խնամքով փաթեւ էին մի ինչ որ բան թաշկինակների մէջ:

— Ի՞նչ է այդ, հարցնում է օրիորդը: . . .

— Կապոց է, կապո՛ց, պատասխանում է երախան:

— Ախր ի՞նչ կապոց է դու գիտե՞ս թէ ինչ կայ այդ կապոցի մէջ:

— Ո՛չ, քոյրիկ, ես չգիտեմ:

— Ասա՛ ինձ խելօք երեխայ ո՞վ տւաւ քեզ այս կապոցը:

— Պարոն Սմբատը տուաւ ու ասաց որ մարդու
չ'տաս, կը տանես, Պ, Իգիթի մօրը կ'տաս:

— Շատ լաւ ասում է օրիորդը, ապրիս, գնա և
ասա որ շնորհակալ եմ:

Երախային ճանապարհ են դնում ու շտապ քան-
դում փոքրիկ կապոցը, մէջը դրած է մի քանի թիւ
«Հնչակ» թերթ:

Օրիորդը առաւ թերթը, յանկարծ նայեց մէկ
փոքրիկ յօդուածի, և կարծես թէ ինքը չէ հաւա-
տում իւր աչքերին: Աչքերը բանում է նոր ուժով
ու նայում տեսնումէ որ միևնոյն բանն է գրած: Մի
քանի վայրկեան տալած նայում է տիկին Ե. ի ե-
րեսին:

— Ի՞նչ եղաւ Վարդուհի, ինչո՞ւ չես կարդում,
արդեօք մերի մասին բան կա՞յ գրած թէ ոչ: Վար-
դուհին չէ պատասխանում ու կարդում է այդ փոքրիկ
գրուածքը կարծես թէ ցանկանում էր անգիր անել:
Ահա՛ այն գրուածքը. ձեռ. դաւառի ահագին ընդհարում-
ներից, զոհել են Իգիթի բոլոր ընկերները, իսկ
ինքը Իգիթը վիրաւորած է միևնոյն դաւառում ու
ընկած բարեպաշտ Հայրոյի տանը որոնք մեծ ջանք
են գործ գնում, նրան առողջացնելու լսում է որ
վէրքը մահացու չէ:»

— Վարդուհի ջան, չասե՞ս թէ ինչ կայ մէջը գրու-
ած:

— Ոչի՛նչ, մայրիկ, մերի մասին ոչինչ գրած չէ,
դու անհոգ եղիր:

Վարդուհին սիրտ է տալիս Իգիթի մօրը, բայց
ինքը քանի գնում թոյլանում է, գլուխը պըտրտում
Հիմա արդէն յայտնի ամեն բան, ասում է Վարդուհին
ինք նրան. մենք քանի կարող ենք, պէտք է գաղտ-
նի պահենք նրա մօրից:

— Վարդուհի, ի՞նչ եղաւ քեզ, ինչո՞ւ գունատ-
ւեցար, երեւի մէկ բան կայ գրուած, ու ինձ խաբում
չես ասում:

Ի՞նչ տներ Վարդուհին ասէ՞ր թէ ոչ, բայց
մայրը չի խաբում երբ տեսնում է իւր միակ որդին,
իւր հարազատ որդուն վտանգ է սպառնում:

— Ձե՛ս խօսում, վարդուհի՛, ինչպէս երեւում է
իմ տունս քանդուել է, իմ ասն դուռը սև քարով է
շարւել: Ա՛հ գաղա՛ններ, բորենիներ, դուրս եկէ՛ք,
դա՛ւրս եկէ՛ք ձեր բներից, եկէ՛ք, եկէ՛ք պատառո-
տեցէ՛ք իմ այս կուրծքս, իմ վարած, խոցոտւած
սիրտս, այս ի՞նչ եմ լսում, Մարտիրոս ջան, Մար-
տիրոս, ո՞ւր ես ո՞ւր ո՞ր անգուլթը սպաննեց քեզ,
միթէ չխղճացին ի՛նձ, միթէ չխղճացին այս գրկուած
Վարդուհուն, որ սէ է հագել ու սպասում է իւր հօր
տանը: Աստուա՛ծ, զիւանիդ մեռնիմ Աստուած, ես ի՞նչ
էի արել, ի՞նչ մեղք էի գործել, որ դու ինձ պատժե-
ցիր, մի մինու ճար որդուն տուար ինձանից: Ձէ՛. չէ՛,
Վարդուհի, էլ չե՛ խաբիր, դու ցանկանում ես ինձ
խաբել, հարազատ մայրը չի խաբում, երբ լսում է
իւր որդու, իւր մին ու ճար որդու մահը արեան
երկրում, բորենիների երկրում, անտէ՛ր, անախրա-
կ՛ան գաղանների, դայլերի փայ դարձած:

Ահ Աստուած իմ, ով որ եղել է մայր մէկ կտրի-
չի. որ ունեցել է որդի. և կորցրել է նրան մի այն-
պիսի վառ-նգաւոր վայրում, նա միայն կ'հասկանայ
նրա դուրսի նը, այդպիսի մօր դռնթիւնը:
Սուգի, մեռելի տուն էր դարձել այդ տունը, ող-
բում էին երկու սրտեր, մէկը մէկից ցաւալի, մէկը
միւսից կոկծալի:

Երեկոյ եղաւ:

Վարդուհին կոտորած սրտով, յուսահատ դռն-
թեան մէջ գնաց իրենց տանը, խնդրելով տիկին Ե.
ին որ հանգիստ մնայ, չ'լայ, տեսնե՞ք թէ ինչո՞վ
կ'վերջանայ հեռեանքը ինչ կ'լինի:

Տիկին Ե. սպասում է երկա՛ր, անցնում են երկար
ու ձիգ ժամեր, իգիթի հայրը չ'կար ու չ'կար:

— Ինչ եղաւ չեկաւ Մարգար աղան, ինքն իրան
ասում է Տիկին Ե. արդեօք լսե՞լ է, իմացե՞լ է թէ
ոչ:

Ծերացած կինը երկար նստեց, կէս դիչեր եղաւ,
ո՛չ ոք չ'կայ, ո՛չ մի ձայն: Տան կենդանութիւն տու-
ող միայն ճրագի աղօտ լոյսն էլ որ պլպլում էր լու-
սաւորելով տան կահկարասիքը Տիկին Ե.ի պաշտ-
պանը, մխիթարողը այդ մեռելային պահուն նրա
աղախինն էր: Նա էր մխիթարում անբախտ Թիւն.
հուն, առեւով. «Նէ պլաչ, բարինիա, միլայ» բարի-
նի, ես չուսուուու չտոյ օն Ժիւ ի զգարով» (մի
լայ սիրելի տիրուհիս, մի լայ, ես զգում որ նա ողջ
և առողջ է): Կէս դիչերը անցնելու վերայ էր, լսեց
զգաւն ձայնը:

— Ո՛վ էք, գոռոմ է տիկին Ե.:

— Ես եմ դուռը բաց, ...:

— Դու ո՛վ ես, անուն չո՞ւնես:

— Ես եմ մայրիկ, ե՛ս:

— Վա՛յ աչերս քոռանայ, որդի՛, Մարտիրոսը է.
Իգիդո է-

Շտապ, շտապ դուռը բաց է անում տիկին Ե. և
անում իւր մայրական գրկի մէջ, համբուրում, և
արտասուքով լաւում նրա երեսը: Մէկ էլ գրկիցը
հետ է ձգում, վիրաւօր արծւի նման, ու բարկանում:

Վա՛յ խաբուած եմ եղել, որդիս չէ:

— Ես եմ, մայրիկ, էլի քո որդին եմ, ինչո՞ւ ես
ինձ անիծում:

— Դո՛ւրս, դո՛ւրս, անխիղճ անաստուած, ի՞նչ
ես ուզում իմ տանից, իմ տեղից: Հիմա ինչո՞ւ ես
եկել, էլ ո՛վ մնաց որ խաբես տանես, գլխից հանես:
Դուրս, դուրս գնա իմ աւերուած օճախից: Եթէ դու
դուրս չես գնա, ես կը գնամ, ես կը գոռամ, որ իմ
որդու սպանողը, գլխէն հանողը ո՛ր էր, որան էլ սպա-
նեցէք, թող իմ նման սրա մայրն էլ սև կապի, կամ
օրիօրդ Վարդուհու նման թող քո կինն էլ սև հագնի.

— Մայրիկ, ինձ հաւատայ որ ես գլխահան չա-
րեցի նրան, նա ինքը ազնիւ զգացումների տէր երի-
տասարդ էր, ինքը ցանկացաւ գնալ. օգնել նրանց,
մեր թշուառ եղբայրներին:

Յանկարծ տիկին Ե.ի աչքը ընկաւ նրա արիւնոտ
դաշոյնին վերայ, որը բռնած էր Պ. Գարեգինը:

— Դո՛ւ, անաստուած Գարեգին, հիմա էլ ցանկա-

նուստ ես ի՞նչ սպանեմ, այդ ի՞նչ է դաշոյնը. դու ինչ
չես խղճում անգութ, իմ տունս արցունքի տունն չէ,
հեռացիր իմ տա՛նից:

— Մա՛յրիկ, ժամանակը ուշ է, ես սպանեցի մեր
քաղաքի ժանդարմայի հաղարապետի օգնականին,
հիմա էլ ապաստանել եմ իմ սընկերի տանը, յոյս
ունենալով թէ նրա մայրը ինձ կ'ապահէ, կ'ազատէ,
խնդրո՛ւմ եմ, մայրիկ, խղճայ ինձ, տեսնա՛ն Ռուս ոս-
տիկանները որ ես այս կողմը փախայ. ազատել ինձ
և ձեռք, մի յանձնէր, խնա՛յիր, խնայիր ինձ այն
աղ ու հացին որ ես և քո կտրիչը միասին ենք կե-
րել:

Տիկին Ե. շարած, մի քանի վայրկեան լուռ էր,
ու յանկարծ գոռաց.

— Ո՛չ, ես չեմ կարող քեզ պաշտպան հանդիսա-
նալ, հեռացիր, ինչպէս իմ որդու արիւնը մտար,
խաբեցիր, ուղարկեցիր, այնպէս էլ իմ արիւնս ես
մտնում, չեմ ցանկանում, գնա, իմ տունս ոճրագործի
տունն չէ:

Պ. Գարեգինը, ինչպէս մէկ խոսոված մարդարէ,
մէկ անգամ էլ աղերսանքով աչքերը ձգեց դէպի տի-
կինը ու սկսեց շտապ, շառապ դուռը բանալ:

— Ո՛ւր ես գնում, յանկարծ սթափւեց տիկին Ե.
ու բռնեց Պ. Գարեգինի ձեռքից:

— Գնում եմ մայրիկ, թող քո կամքը կատարւի.
Թող ինձ բռնի կախաղան բարձրացնի Ռուս բռնա-
պետը, և դու էլ ուրախացիր, թող իմ մայրս էլ,
քոյրս էլ, կրնա էլ ձեզ պէս սև կապեն:

Իւր աղջկայ ճառախօսութեանը, և երբ որ վերջացրեց
աղջիկը իւր գաղափարները պարզելուց, գնաց կրկ-
նակի համբուրեց մօրը ձեռքը և սոսց. ճերանի ինձ,
հազար երանի որ ունեմ քեզ նման գաղափարեւան
մայրս, իսկ մայրը, յնայելով շատ տխուր էր, դժ-
ուարէր նրան առանց աղջկայ մնալ, բայց ինչ անէր,
նա գիտէր որ իւր աղջիկը հաստատամիտ էր, չէր կա-
րող ոչ մի ելք գտնի այդ գաղափարից հանելու համար
ստիպուեցաւ հնազանդիլ: Արտասուքը աչքերին համ-
բուրեց իւր աղջկան, մաղթելով նրան յաջողութիւն
և յաջողութիւն նրա նպատակներին:

Հարցը արդէն, լուծւած ու ոճուած էր:

Երեկոյ էր արդէն: Օրիորդ Վարդուհու մայրը
յուզւած դուրսեմբ դուրս եկաւ դռնիւնից, դիմեց
իւր բնակարանը (ննջարանը) իսկ օրիորդ Վարդուհին
առաւ իւր փոքրիկ քոյրը Սաթենիկին ու գնաց պար-
տէզ: Լուսնկայ դիւեր է: Ծառերը, փոքրիկ նորատունկ
ծառերի սուերը ընկել էր ծաղկաշատ գետին, և ներ-
կայացում էր մէկ զօրաբանակ, ինչպէս մէկ զօրաբա-
նակ կողմ և պատրաստ սպասում էին Վարդուհուն:
Իսկ սոխակը չ'գիտեմ որ տեղից էր եկել կանգնել այդ
ծառի վերայ, այդ խնձորենու վերայ և կարծես թէ
իմացել էր, զգաց'իւ էր օրիորդ Վարդուհու մելամաղձօտ
գրութիւնը, ու ելել էր որպէս զի մխիթարէր, փոք-
րիկ Սաթենիկը իւր քնքուշ Յաթիլինով վրացնում
է, քաղում է ծաղիկներից, մէկ փունջ է սարքում, և
գալիս նստում է իւր քրոջ մօտ:

Սաթենիկ ջան, ի՞նչու քաղեցիր տեղի ծաղիկները:

Քոյրիկ ջան քեզի համար քաղեցի:

— Սաթենիկ ինձ համար քաղեցիր հասկացայ,
բոլոր դու ասացիր նրա՝ համար էլ քաղեցի: Դ՛ու է,
ո՞րքէն ակնարկեցիր այդ խօսքը:

— Նրա՛ է՛լի չ՛գիտե՞ս, նրա, որը այստեղ չէ, և
ապրում է մեզանից հեռու: Ա՛խ քոյրիկ ջան, ինչքան
լաւ կը լինէր, որ դար, ետ կը փաթաթուէի նրա վզո-
վը կը համբուրէի:

Օրիորդ Վարդուհին այլայլեց, և ինքն իրեն
ասաց.

— «Ա՛խ Աստուած, սա էլ գիտէ սիրել, սրան էլ
դպրեցում ունի, հապա ես ինչ անեմ:»

— Սաթենիկ ջան, ախր ես պէտք է գնամ:

— Ո՛ւր քոյրիկ ջան, ո՛ւր պէտք է գնաս.

— Պէտք է գնամ նրա մօտ՝, ախր հարոտացել
եմ:

— Ես էլ եմ կարօտացել քոյրիկ ջան, ես էլ, ինձ
էլ կը տա՛նես:

— Քե՛զ ո՛ւր տանիմ քոյրիկս, Սաթենիկս:

— Ինձ էլ տար նրա մօտ, եթէ իմանայիր թէ
ինչքան եմ կարօտել...:

— Սաթենիկ ջան, քեզ չեմ տանի հետս, որովհե-
տեղ դու դեռ փոքրիկ ես, իսկ ես կ'գնամ անպատճառ
և դու միայն կ'յիշես, կ'յիշես ինձ, որ ունեցել ես
ինձ նման մէկ թշուառ քոյր: Բե՛ր Սաթենիկ ջան
որ համբուրեմ քե՛զ, գոնէ այս օր իմ փափաքս առ-
նեմ քեզանից. Վարդուհին յուզւած դրութեան մէջ
զլուխը դրեց ձեռքերի մէջ և սկսեց բարձր ձայնով

լա՛լ:

— Քոյրիկ ջան ինչո՞ւ ես լաց լինում, եթէ որ
դու լաւ իմ լացն էլ կ'գայ:

— Չէ՛, Սաթենիկ ջան դու մի՛ լաց լինի, թող
որ ես լամ, ես դարդ ունեմ, վէրք ունեմ իմ խոր-
տակւած սրտում, իմ դարդս անդամանելի է ան-
հուն ծովերով մեծ մեծ սարերով, խորխոր ձորերով:
Սաթենիկ, իմ վերքերս անդամանելի վերքեր են, և
մի գուցէ այս վերքերով կ'մտնեմ գերեզման:

Վարդուհին այնպէս էր խօսում, այնպէս խոր
դարձերը, սիրտը բաց էր անում այս փոքրիկ երե-
խայի առաջ որ կարծես թէ իւր մօտ նստողը ոչ թէ
երեխայ է այլ մի այնպիսի մէկը, որ կարող էր
իւր վերքերը բուժել, դարման անէր:

— Սաթենիկ ջան, վաղը ես պիտի գնամ, իսկ
դու չես մորանայ ինձ, կ'յիշես որ ունեցել ես մի
քոյր, որ ինչպէս ծաղիկ դրո չ'բացւած գոցւեցաւ:

— Զոյրիկ ջան, գնա՛ ե՛րբ պիտի գա՛ս, նրա
հետ միասին պիտի գաս, այնպէ՞ս չէ:

— Ա՛խ երանի, հազար երանի որ նրա հետդա-
յի, նա ողջ լինէր, էլ ի՛նչ ցաւ, ի՛նչ դարդ կար: Ա-
յո, Սաթենիկ ջան, եթէ Աստուծ խղճայ վերաս, գը-
թայ նրան, անպատճառ նրա հետ կ'վերադառնամ, ե-
թէ ոչ, Աստուած գիտէ...:

Օրիորդ Վարդուհին յուզւած նայեց երկնքին այն,
պիտի մի հայացքով, սր կարծես թէ մխիթարութիւն էր
ժանկանում նրանից, ոգորմուծիւն էր հայցում նրա.

նից, Բայց երկինքը, անողորմ էր, մութ, որ փոխա-
նակ մարդու հիացում պարզեցու, աւելի սոսկացում
էր: Մի քանի վայրկեան լուսթիւն էր տիրում այն-
տեղ: Օրիորդը անգիտակցօրէն սկսեց բարձր ձայնով
արտասանել. «Դուք բոլորդ էլ անխիղճ էք, անգութ,
էք, անողորմ: Դուք տեսնում էք թէ ի՞նչպէս կեան-
քի գոյութեան համար կոխ է մղում աշխարհում,
դուք տեսնում էք թէ ի՞նչպէս թալանում են, կո-
ղոպում են Հայերի ինչքերը. պղծում, քանդում,
անարգում են Հայերի նւիրականութիւնները, նրանց
օջախները: Դուք տեսնում էք թէ ի՞նչպէս Հայ
հերոսները յանուն արդարութեան, յանուն ազատու-
թեան, յանուն Հնչակեանութեան, վերջապէս յանուն
ազգային պատւի, սրի խորով են լինում. սարերի
դռներ, ձորերի միջին, հեռու աղգականներից, բարե-
կամների, սիրելիներից: Քանի հազար ծաղիկ հասակ
ներ թափեցան բանտերը: քաղցած ու ծարաւ: Մի
խօսքով աշխարհը դժոխք է դարձել, և մարդկանց
հանգստութիւն չէ տալիս: Մարդիկ մարդ են ուզում:
Ո՛վ է ասել, որ Հայը վեց հարիւր տարի գերի պէտք
է լինի Իսլամական անարդ լուծին, որ տեղից վա-
ղուց վերացածէ արդարութիւնը: Խօսի՛ր, անգութ
երկինք, ո՞վ է ասել որ Հայը անասունի պէս պէտք
է լծի սայլերին, և պէտք է աշխատի, արիւն
քրտինք պէտք է թափի, իսկ Տաճիք բռնապետը,
բուրժուան, չովեմիլի, անյարգ Ղուրանի աշակերտ-
ները, կղերականները պէտք է լափեն այլ զիսի քրտին-

քը: Ա՛խ որն ասե՛մ, որն ասեմ անգութ երկինք որ
իմ սիրտս հանդարտի: Միթէ դու կուրացե՞լ ես, չե՞ս
տեսնում. ա՛յո, տեսնում ես բայց չես խղճում, ուրե-
մն որ դո՛ւ արդարութեան Աստուած, անզգայ ես,
ի՞նչ կ'ի՛նի ըո ստեղծած մարդկութեանը: Մեզ այսու-
հետեւ այդպիսի երկինք պէտք չէ՛, մեզ պէտք է հա-
ւասարութեան երկինք, արդարադատութեան երկինք.
մեր աշխարհի խորթ գաւազը չենք, այլ հարազատ
գաւակներից մէկը: Օրիորդ Վարդուհին կարկուտի
պէս թափում էր խօսքերը երկնքի վերայ, նախա-
տում էր, նախատում էր նրա՛ն, իւր անգթութեան
համար, իւր անողորմութեան համար:

Ամփոփեց օրիորդը, նայեց Սաթենիկին, որ գլու-
խը դրել էր Վարդուհու ծունկերի վերայ ու քնել:
Ա՛խ երանի քե՛զ, անհոգ երախայ, երանի քեզ, դու
չ'գիտես թէ ի՞նչ է կեանքի փոթորիկը:

— Վերկացաւ օրիորդ Վարդուհին առաւ Սաթե-
նիկին իւր գիրկը և գնաց սենեակ:

Օրիորդը գնաց ննջարան, մի քանի ժամ էլ
տանջւում էր անկողնին մէջ: Տեսակ տեսակ մտածում
ներ, երեւակայութիւններ, գալիս էին ու պաշարում
էին նրան, և չէին թողնում որ հանգստանայ, առանց
այդ էլ տանջւած, սիրտը:

Գիշերը, շատ անհանգիստ գիշեր էր. համարեա թէ
օրիորդ Վարդուհին չ'կարողացաւ երկու ժամ հանգ-
նել, արդէն լուսացել էր:

Արթնցաւ օրիորդ Վարդուհին, գնաց իւր մօր

մատ:

—Վարդուհի, ի՞նչպէս երեւում է այս գիշեր էլ հանգիստ չունեցար, այդ ի՞նչ ես եղել:

—Այո՛, մայրիկ, հանգիստ չէի, մանաւանդ որ մէկ վատ երազ էլ տեսայ, որ սոսկացի:

—Այո՛, ո՛րդի, չնայելով երազին չեմ հաւատայ, բայց եւ այնպէս պատմիր տեսներդ:

—Մայրիկ, երազում ես ինձ գտնում էի մէկ կանանչ տափարակ դաշտում, և տեսայ որ նա՛, բարձր օտարի վերայ կանգնել է կարծես վիրաւոր, և աղիւղորմ ճիւղեր է արձակում, ու ինձ կանչում: Ես էլ ուրախացանք զւարճացանք, յետոյ իջանք ցած: Այն տափարակ մարդագետինը, որ տեղ կանգնած էինք էլի եկանք այնտեղ: Յանկարծ եկան Ռուս ոստիկաններ ինձ պիտի յափշտակէին. բայց նա կուում էր ու չէր յանձնում ինձ. յետոյ երբ որ ես շատ ընդդիմացայ նրան բռնեցին, ձեռքն ու ոտքը հաստ շղթայով կապեցին, իսկ ինձ սպանեցին: Դեռ չէի մեռել, հողեւարքի մէջ էի երբ ընկաւ ականջս նրա շրա շղթաների ձայնը, արթնցայ սոսկալով: և ես հաւատացած եմ մայրիկ որ նրան չպիտի կարողանամ արժանանալ:

—Վարդուհի, այդ երազից ես միայն այսքանը էարողացայ հասկանալ, որ ձեր թշնամին այնտեղ չէ, դու նրան այնտեղ կ'արժանաս, թող Աստուած փափաքիդ հասցնի: Բայց ձեր թշնամիքը ինչպէս երեւում է այնտեղ եմ, այս աշխարհու, ոչ թէ տաճիկների միջից

այլ ոռոտների միջից: Ա՛խ Աստուած անիծէ այսպիսի կառավարութիւնը, որ մեզ հանգստութիւն չէ տալիս:

Այդ երազով էին զբաղւած երբ ներս մտաւ մի փոքրիկ երեխայ որ ընդհատեց մօր ու աղջկայ խօսակցութիւնը:

—Օրիորդ, Պ. Սմբատը ձեզ կանչեց, ասում է. «Եթե գործ չունի թող ինձ մօտ գայ, մի քիչ կարեւոր գործ ունիմ, խօսելու բան ունիմ:

—Շատ լաւ, գնայ ասա՛ որ նա էլ պատրաստւում էր ձեզ մօտ գալու:

Երեխան գնաց, իսկ օրիորդը հազաւ իւր ճանապարհազգեստը ու գնաց Պ. Սմբատի խանութը:

Սմբատը տեսաւ օրիորդին, ամենաքաղաքավարի կերպով տեղ ցոյց տուեց նստելու, ու սկսաւ խօսիլ, օրուայ հարցերի վերայ, ուսույն յեղփոխութեան վերայ, և սկսեցին խօսիլ մի ուրիշ նիւթի վերայ, որ օրիորդի սրտին աւելի մօտ էր, ու նրա ցանկացածն էր:

—Օրիորդ, ես լսեցի որ դուք ևս ցանկանում էք մեր խմբի հետ Տաճկաստան գնալ ճիշտ է:

—Այո, ճիշտ է Պ. Սմբատ, ես վճռել եմ և մօրիցս էլ թողադրութիւն եմ ստացել, այնպէս որ ոչ մի արգելք չ'կայ իմ մասին:

—Բրաւոյ օրիորդ, երանի թէ քեզ պէս աղջիկ՝ հայ կանայք շատ ունենայինք:

—չստ լա՛ւ. ե՛րբ պէտք է գնանք Պ. Սմբատ:

—Մենք արդէն պատրաստ ենք, և վաղը երեկոյեան անպատճառ պէտք է դուրս գանք եթէ Աստուած յաջողի

Իսկ խումբը պէտք է լինի իմ ղեկավարութեամբ:

— Ուրեմն իմ պատրաստութիւնս տեսնեմ ու վերջացնեմ այսօր:

— Անշուշտ, և՛ մտածես, մի քանի օրիորդ ևս ունինք մեզ հետ...:

— Է՛հ, նշանակութիւն չունի ինձ համար Պ, Սմբատ, ես վճռել եմ գնալ, կուզէ չ'լինի ինձ համար կարեւորութիւն չունի:

Վերջացրեց օրիորդը խօսակցութիւնը, ու վերադարձաւ տուն: Յայտնեց Վարդուհին իր մօրը, այն բոլոր խօսակցութիւնը, ինչ որ եղաւ Պ. Սմբատի խանութում: Այս տեսնից մեծ առաւելութիւնը, օրիորդի, որ ինչ անցներ, ինչ լինէր, մօրը կ'յայտնէր, կամ նրա համաձայնութիւնը կ'ցանկանար:

Երկու օրից յետոյ առաջ էր խաղում մի խումբ կովկասեան լեռներով: Դա Սմբատի խումբն էր...:

Ահա Արարատ լեռը, մէկ վիթխարի քարակոյտ, համր, անգո՛ւթ: Իւր գլուխը բարձրացրել էր ամպերի մէջ ու խօսում էր, զւարճանում էր նրանց հետ, ու շաղրութիւն չէր դարձնում աւերած Հայաստանի վերայ: Ամաչում էր իւր գլուխը հանել ամպերի տակից: Ինչպէս մէկ ամօթխած նոր հարս, որովհետեւ երկար ու ձիգ տարիներ, աշխարհի սկզբից մինչեւ հիմա: անտարբեր էր գտնւել դէպի իւր սիրած Հայաստանը, իւր պաշտելի ցեղը:

Գիշեր էր, Լուսինը շրջապատուած Աստղերով, զւարճանում էր երկնքում, եւ իւր աղօտ լոյսը ձգում էր Մասիսի գլխին հաւաքուած դեռ նոր եկած

ձիւնի վերայ, ու արծաթի պէս, փոքրիկ ապակիների մանրուքի պէս պսպղեցնում էին նրա գոգ, իւր պարծենում էր, հպարտանում էր, իբրեւ թէ ինչ է տեղ տուել Նոյի Տապանին իւր չլիսին, ևրնք արբի թագաւորն է ու արժանաւորը: Իսկ միւս կողմում թե թեի աւած կանղնել են կովկասեան լեռները, ինչպէս վիթխարի շղթայ մը սարսափ է ազդում անցնողների վերայ: Խումբը կամ գ առաւ Արարատի ստորտում հանգստանալու: Օրիորդը վերցրեց իւր հրացանը ու դնաց բարձրացաւ Արարատ լեռան վերայ, կարծես թէ իր թանկագին բանը կորցրեց լինէր այնտեղ, ու փնտռում էր գտնէ:

Զգիտեմ թէ ինչու օրիորդի աչքերը լեցեցին ու յուզւած, մեղամաղճոտ գրութեամբ, սկսեց լաց լինել ու բարձր ձայնով հարցնել:

— Դ'ու, նտհապետական արձա՛ն, ասա՛, պատասխա՛նիր ինձ, չ'տեսար արդեօք, այն անկ տարտի լեռնոյ ու՞ր ընկաւ այն հերոսը: ասացէք չար ոգիներ, ե՛ս եմ հարցնողը, հարցնողը մէկ օրիորդ է իւր վառ զգացումներով:

Դաշտն էլ չի խօսում, լեռն էլ չի խօսում ու լուռ են ամէն ինչ: Միայն արձագանքի ձայնն է գալիս հե՛ռու հե՛ռու ձորերէն. գնա՛յ օրիորդ մի յուսահատուի. քո քաջութեան մէջ կ'գտնես մի իթարութիւն դու պէտք է յաղթանակը տանես:

Ծանկարծ լսում է զանգերի ձայներ, զրը՛նդ, զրընդ... Պարսկաստանից է գալիս, դա քեաւուսն է մօտ լիսուն ուղտ, իրարու հարցաւորում են:

նուստ զէպի Կովկաս, նոր ապրանք էին տանում ծախելու: Զանգեզուրի ձայնը քանի զնաց պակասեցաւ, ու անլսելի եղաւ: Օրիորդը վերջին անգամ իւր հայեացքը ձգեց դէպի Կովկասեան լեռները: Դէպի Արարատի գլուխը, կարծես խռովեց նրանից, չէր ջանկանում նա յիշ ոչ մի տեղ, նա յոյս ունէր որ մի գուցէ կ'իմանայ նրա մասին մի ինչ որ նորութիւն, օրիորդը այնպէս էր յուզւած, ինչպէս Մովսէս Մարգարէն Սինայ լեռան վրայ, կարծես օրիորդն էլ Մովսէսի պէս սպասում էր մի ինչ որ պաշտամբ: Յանկարծ լսեց խմբապետի ձայնը, որ կանչում էր օրիորդին:

Օրիորդը, վերջին հրաժեշտ տուեց Կովկասեան լեռներին, անծայր դաշտին, եւ Կովկասեան սահմանին
— Մնաք բարեաւ, Կովկասեան լեռներ, դաշտեր, ձորեր, երկիրք եւ դետին:

Մնաս բարեաւ Արարատեան Մայր Աթոռ, Լուսաւորչականներու նւիրական էջմիածին, Մնաք բարեաւ արեւ եւ լուսին, ես ո՞վ գիտէ մէկ էլ ուրախութեամբ պէտք է ապրի՞մ ձեր մէջ, պէտք է անցնե՞մ ձեր միջով: Ես այսօր ուխտ եմ անում այնպէս, ինչպէս մէկ անգամ եւ բխտաբակոյս մարգարէ, եթէ իմ նպատակ, ներք հառարաւի, ես վերադարձիս մէկ արձան պէտք է կանգնեցնեմ ա՛յս տեղ եւ գոհաբանական սեղան պէտք է պատրաստեմ հովիւների համար, բնութեան հարազատ գաւազների համար, ինչպէս Նոյը ջրհեղեղից յետո՞ւ սեղան պատրաստեց, գոհութիւն յայտնեց, աշխարհիս ստեղծողին, ամենաբարի Աստուծուն. Ծառն էլ չորեք օրիորդը ջերմեանդ սրտով աղօթեց, համբուրեց Արա-

րատի չորացած կուրծքը, ու առաւ հրացանը գնաց խմբի մօտ, ուր բոլոր կազմ պատրաստ էին ու սպասում էին օրիորդին:

Օրիորդը միացաւ խմբին ու սկսեցին արշաւել: Այնպիսի ճանապարհով էին գնում մեր հայդուկները որ սահմանապահ զօրքերը չառ հեռու էին ընկնում նրանից:

— Մտոյ դեռ չառ կա՞յ որ հասնինք այնտեղ... :

— Խա՛, դեռ ի՞նչ եկանք որ.

Գնում են, սա՛ր, ձօր, քար չեն նայում, գնում են առանց մտածելու, առանց նայելու: Ծորեկը գնում են գիշերը գնում են ու անընդհատ հարցնում իրենց ուղեցոյց քիւրդին:

— Մտոյ հասանք... :

— Քիչ մ'ալ բաւէմն, քիչ մնալ, կ'հասնինք:

— Մտոյ, քեզ մատաղ, այնպիսի ճանապարհով դը նանք որ ուղիղ գնանք մեր ծրագրած տեղը, հասկցա՛ր:

— Խա բաւեմն, ես ձը քիրւօն եմ, ես ձը նիօքար եմ, ձեզի կը տանիմ, հիմա՛յ խ. գաւառի մէջ կ'տանիմ ու կ.երթամ:

Հայդուկային խումբը այսպէս խօսելով կատակ անելով, գնում էին: Լոյսը բացուեց, արեւի ճառագայթները տաքացրին երկիրը:

Բնութիւնը նոր կենդանութիւն ստացաւ. ամէն գուռ ամէն լուսամուտ բացեցաւ, սրտեր ուրախացաւ բայց մեր խումբի սիրտը տխուր էր ու տխուր, կարծես արեւը խրախուռում էր երիտաւադներին նոր ուժ էր ներշնչում ասելով — գնացէ՛ք՝ հայ երիտաւադներ, կու-

ւեցէք կամ կուով փրկութիւն ստացէք, կամ զոնեցէք ձեր նւիրական ծաղիկ կեանքը, Հայաստանի փրկութեան: Ձեր իգեալը ար այժմ պէտք է լինի հայաստանը, թշուառ Հայաստանը:

Արեւը երկու մղրախ բարձրացաւ, բայց աշխատաւորներ չկան, ցորենները, գլուխները ծռած դէպի գիւղ սպասում են իրենց տէրերին, որ դան, հաւաքեն իրենց: Բայց մա՛րդ, աշխատող չկար ու չկար:

Ամէն վախեցած տաժանելի աղետներից փակել էին իրենց տների գոմերը, ու սպասում էին զուլումի:

Երկիւղը, մահաւան սարսափի պէս փռւել էր՝ փռւել էլ աշխարհի այդ խեղճ ու կրակ մասի վերայ: Ահ ինչ սարսափելի էր տեսարանը, տեղ կար որ բռնի հաւատափոխէին անում, տեղ կար կոտորում էին անխնայ, թալանում, լլկում, ճղում էին կանաչցարգանդը եւ անխղճօրէն մորթում:

Ամէն կողմուց լաց, կոծ, չիւան, ամէն կողմում ճիչ աղաղակ: Օգնութեան կարօտ էր ոչ թէ մէկ դաւառ կամ մէկ գիւղ, այլ ամբողջ Հայաստանը: Արիւնը առւակներ էր կազմել, ու ողողում էր վիրաւորածների վէրքերը, որոնք թափթփուած էին ամէն կողմերում, աչքերները բաց ու սպասում իրենց բարեկամներին, աղքականներին, հարազատներին: Մահաւան քամին էր, որ թագաւորում էր ամէն տեղ: Մեր հայդուկային խումբը, առաջ էր խաղում անվախ աներկիւղ:

— Մտա՛, ի՛նչ լեռներ են սրանք, հարցնում է խմբապետը:

— Սիփանայ լեռներն են, Սասնոյ լեռները լաօ: Երբ որ Սասունի անունը ինկաւ ականջները, աստեղինք մեր ամբողջ մարմնի վերայ սոսկում ասլաւ, ասլաւ: Ու մենք յիշեցինք այն նւիրական անունը, յիշեցինք այն քով մարտիկները, յիշեցինք նաև Սերոբ փաշային, որ ի՛նչպէս մէկ առիւծ, ամրապետել էր այս լեռները: Թիշեցինք մենք որ անցնում ենք նահատակների միջով, որոնց հողաթմբերը նոյն իսկ յայտնի չէին: Ահ Սասուն, քեամբախտ Սասուն, մրմնջացին մեր շրթունքները:

Մէկ էլ յիշում էինք որ Սասնոյ լեռները մարդու կեանք են ներշնչում, խրախուսում են մարդու, կարծես թէ նոր հողի, նոր եռանդ է տալիս, նայողի հետաքրքրողին: Մէկ էլ լսեցի մէկ ճիչ, մէկ աղի ոչորմ ձայն: Այդ ձայնը մէկ հիւանդ մարդու ձայնի էր նման, մէկ վիրաւոր մարդու ձայնի էր նման: Ո՞վ է արդեօք: Հայ է թէ թուրք, ասաց խմբապետը, ու կանգ առաւ:

Խմբապետը հրացանի կոթով հրում է վիրաւորուածին ու հարցնում «Բիմսին»։ Իսկ վիրաւորուածը գոռում է. — ա՛խ մայրիկ ջա՛ն, ո՛ւրես ո՛ւր, մէկ վայրկեանով դէմքդ ցոյց տայիր ինձ: Խմբապետը ապշած նայում է վիրաւորուածին ու ասում ինքն իրան, թշուառ երիտասարդ հայ է հայ:

Հիւանդը չի զգում անագին ձայնը ու աղմուկը ու կրկնում է նորից այս մեղամաղձոտ խօսքերը, հողիս, ո՛ւր ես, ես մէնակ այս ամայի դայտում, իրաւոր տե՛ս, ասէ՛ք ո՛ր ոչնական: Դէ՛ս, Դէ՛ս, Դէ՛ս:

կերթիդ դուրբան, գուցէ՛ք շնորով ինձ կենդանութիւն կ'տայիր:

Սարերի միջին, ձորերի խորշում, վա՛յ գլխին աւլով քո խեղճ Պետրոսը, ձեզանից զրկւած ձեր կարօտովը մաշւած, հոգեւորի մէջ այս տեղ եմ ընկած: Ա՛խ հասէ՛ք, հասէ՛ք օղնեցէք ինձ, ես դեռ չեմ ցանկանում մեռնիլ, ես դեռ վրէժ ունիմ վրէժ, ա՛խ Թգիթ, սիրելի ընկերս, գէէ դո՛ւ գայիր, քե՛զ տեսէի իմ պաշտը յայտնէի...:

— Պետրո՛ս, դու վիրաւորւած ես.

— Այո՛, ո՛վ էք դուք եղբայրներ.

— Մե՛ք էլ քեզանից եսք, ձեր վրէժը լուծողներից:

— Գոնէ փառք Աստուծոյ որ վերջին շնչիս մէջ, հոգեւորդի մէջ ձեզ հետ խօսելով պէտք է հոգիս աւանդեմ:

— Պետրո՛ս,

— Ի՞նչ է եղբայրներս:

— Պետրոս, որ տեղից ես վիրաւորւած:

— Ա՛խ շատ կասկածելի է իմ վերքս, կ'ւրծքիցս է կ'ւրծքիցս, էլ չեմ կարող ապրիլ, իմ ուժս ձեզ եմ յանձնում, առէք իմ փամփուշտներս, զէնքս. և տարէք հետերնիդ. ու մի թողէք որ շների փայ դառնայ:

— Սիրելիս Պետրոս ո՞ր խմբից էիր:

— Իգիթի, քաջն Իգիթի խմբից:

— Հապա ո՛ւր է նրա խումբը հիմայ:

— Որ տեղ եղածը չգիտեմ, մենք այստեղ կուրս ենք առնումք, մի քանի հոգի ընկանք, իսկ մեր միւս

ընկերները փախան, ապաստանեցին լեռները:

— Պետրոս ջան, ո՞ր տեղացի ես,

— Ընկերներ, երևանցի ես, բռնն Երևանցի, նոր ամուսնացած, և մէկ աղջիկ ունէի: Ա՛խ, չ'մեռնէի գոնէ գէթ վերջին անգամ տեսնէի...:

Խմբապետը երևի շատ բան կ'հարցնէր, բայց Պետրոսի լեզուն բռնուեց, սկսեցին պաղիլ ձեռք ու ոտքերը: Միայն լսեց մի քանի կցկտուր խօսքեր ու հազիւ թէ կարելի էր հասկնալ.

— Ընկ... երներ... հետ... ևեց... էք... իմ օրին... ակին չ'յու... սահաւ... ւէք... փառք... յեղ... ափոխու... թեան... իւր... գրօշակին: Մըն. նաանքը բաարեհաւ:

Այդ խօսքերով կտրւեց իմ դանկադին ընկերիս չունչը: Խմբապետը հրամայեց որ դաշոյնի ծայրերով գերեզման փորեն: Խումբը գերեզման փորելով էր զբաղւած, յանկարծ լսեց հրացանի որոտումներ, աւնընդհատ տեղում էր փամփուշտները ինչպէս կատաղի կարկուտ: Այդ ձայնից զգացւած յանկարծ լսեց Պետրոսի ձայնը, կարծես հրացանը, նրա պայթուցի ձայնը նորից կենդանութիւն տուեց Պետրոսին, մեր սիրելի մարտիրոսին, ու նա յանկարծ տեղից վեր թռնելով առաջ «Ա՛խ երանի թէ ողջ, լինէի, ա՛խ անխիղճ Աստուած: Ու վերջացաւ ամէն բան:

Հրացանի ձայնը քանի գնում մօտենում էր...:

Խմբապետն, համարձակ կերպով ազդարարեց խումբին որ կազմ ու պատրաստ լինին:

Հուսինը դեռ ուշ պէտք է դուրս գար. մութը

գիղեր էր:

Միայն երևում էր գիւղեր, խեղճ ու կրակ գիւղեր որոնց ճառագիւցումը լուրջ, երեւում էր հեռուից, պիւզուրում ու պսպղում էր, ցոյց էր տալիս մասամբ իւր աւերակները: Գնդերգամներում ապրիլը այնքան երկիւղալի չէր, ինչքան այդ տեղերում որ մահն էր թագաւորում: Շների հաջորդի ձայնը չէր իսկ չէր գալիս, պապանձել ու ականջներ, սրել էին դէպի այն կողմը, որ կողմից գալիս էր հրացանների ձայնը: Միայն գիշերային բայդուշներ էին որ երգում էին, աւելի չուտ ողբում էին մարդկանց կեանքի հոգու, չարագուշակ ողբը, որ մարդու սառսեցնում էր: Մի րոպեում կար այն տեղերում մի սոսկում, որ քարերը նոյն իսկ անհանգիստ էին:

Լուսինը վախեցած այդ դէպքերից պահում էր դուրս չէր գալիս մութ ամպերի միջից, կարճելով թէ չ'իլինի յոնկարծ հրացանը, թշնամու անյագ գնդակը դէպի իրեն կ'նետաւ:

Բնութեան այդ երևոյթով կարելի էր հասկնալ միայն, որ ասում էր.— զգոյ՛ջ եղէ՛ք Հայ ժողովուրդ դեռ աղէտները չեն վերջացել, այլ սպասում է ձեզ մի նոր աղէտ, որ առաջինից աւելի վատթար կ'իլինի, աւելի սոսկալի:

Դեռ նոր էին հողին յանձնել իրենց անմահ Պեա-րօսի դիակը, երբ լսուեցաւ նորից հրացանի ձայններ ու քանի գնում, աւելի մոտենում էր, ու լսում էր նոյնիսկ ձայներ որ կամաց կամաց մոտենալով կարելի էր լինում հասկանալ:

Ձայները սկզբում լսում էին առձեռէն և քիւրտերէն, յետոյ լուեց մի ձայն, որպարզ լուսնու հասկեցաւ որ հայի ձայն է, ու գոռում է «Տըճ կրակ անընդատ կրակ»: Սմբատը սկսեց աւելի հըր խմբին որ չվախենան, ինչպէս երեւումէ մերոնցից հն: Այդ ժամանակ մենք պահուինք մինչև որ քիւրտերի ձայները թոյրովին կ'մօտենան ու հերաւները մեզ կ'իլինի, մերոնք միւս կողմից կը պաշարենք այդ անհաւատներին, ու նրանց հագին այն փամանակ մեր ձեռքում կը լինի:

Կոիւր քանի գնում մօտենում, էր Սմբատի խումբին մէկ էլ յանկարծ լուեց մէկ բարձր ձայն որ ասում էր.— Ես Սուրբ Սարգիս մեզ օգնես, դու հասնիս մեզ:

— Տղերք գոռում է Սմբատը մերոնք հետ են մղում: Կրակ: Ու սկուեց նորից կրակ, կոտորում: Քիւրտերը հասած խնձորենիների պէս ցած էին գլորւում: Իզիթը պաշում է երբ լսում է միւս կողմից էլի հայի ձայն, հայգուկների ձայն է գալիս: Ուրախանում ու գոռում է «Ընկերներ, քաջացէ՛ք, մեզ օգնութեան են եկել, մենք փրկւած ենք»: Ու սկսեցին աւելի ևս խրախուսել: Ուր քանի ժամ կուր-ցուց յայտնեցին հաղթական խումբերը գալիս հն դիմաց առ դիմաց: Քիւրտերէն որը խելքը գլխին էր փոխաւ, եւ իւր հողին աղատեց: Հայերի առաջը տեսնում են որ միայն իրենք են կանգնած դէմ ու դէմ:

Երիտասարդները այն անհանգիստ էին, չէին

նոյն իսկ մի քանի հարիւր հոգի էլ լինէին թշնամի-
ներից անպատճառ պէտք է յաղթէին:

Երիտասարդները զորովից ու ոգեւորութիւնից
ստիպւած, չկարողացան իրենց ոգեւորութիւնը զօպել
սկսեցին նորից հրացանաձգութիւն, բայց զգացում-
ները չկորսնցնելով, փամփուլտները դէպի վեր էին
նետում, ոչ թէ իրարու:

Մի քանի վայրկեան այսպէս կուում էին միմիանց
հետ, որ յանկարծ Իգիթը գոռաց.

— Տղե՛ք, դադա՛ր, մերոնք են:

Անմիջապէս գադարում է հրացանաձգութիւնը,
ու իւր ու երես էին նայում մի քանի վայրկեան,
չւարձ, Ու յետոյ, Իգիթը հրացանը ձգեց գետին ու
ժօռեցաւ ազադակելով:

— Ո՛վ էք եմ ազատարար հրեշտակնե՛ր որ այս
ժամանակին հասաք մեզ:

— Այդ տեղ Սմբատը չ'կարողացաւ իրեն զօպել
փաթաթուեցաւ Իգիթի վզովը ուսկսեցին միմիանց
համբուրել:

— Սմբատ ջան, գո՛ւ ես, իմ ազատարար հրեշտակ,
հաւատա՛մ արդեօք իմ աչքերին:

— Հաւատա՛յ իմ հերոս ընկեր, ե՛ս եմ, ե՛ս, քեզ
ողջաւելու համար Աստուած ինձ այս տեղ ուղարկեց:

Միւս ընկերներին էլ փոխադարձաբար սկսեցին
միմիանց համբուրել, ու առանձնացան Սեփանայ
լեռան վրայ:

— Հիմայ մեզ պէտք է մէկ ապահով տեղ գտնել
ու նստիլ. խօսիլ, հանդստանալ:

Երկու խումբերը միացած այնպէս էին ուրախա-
նում, համբուրում, որ կարծես թէ երկնից Աստուած
էր իջել: Մինչեւ այն ժամանակ որ մօլթը պատեց
ամէն տեղ, հարծես լուսին էլ կզգայ այդ ուրախու-
թիւնը: Դուրս եկաւ մօլթ ամպերի տակից սկսեց
լուսաւորել, ուրախացնել կարօտեալ սրտերին:

Մի քանի վայրկեանէն փախան երկնակամարէն
բոլոր ամպերը, ու աստղերը, իրենց գոհարափայլ
աչքերով սկսեցին լուսաւորել խաւարում խարխափ-
ւած երկիրը: Գեշերային թռչունները սկսեցին դայ-
լայել, երգել ու մխիթարել երիտասարդներին: Գի-
շերային բայղուշի ձայնը կտրուեցաւ իսպառ: Այս ձայ-
ները հետ միասին երգում էր և զովացուցիչ զեփիւռը,
ու զովացնում քրտնշաղ երիտասարդներին որոնք ա-
հագին սոսկալի կռիւներից քրտնել, յոգնել էին:

Իգիթը և Սմբատը առանձնացան երիտասարդնե-
րից ու սկսեցին խօսակցիլ:

— Սմբատ ջան, ասա՛ ինձ խնդրեմ, ի՛նչ տեղեկու-
թիւն ունիք իմ ծերացած ու խեղճ ծնողներից, որոնք
աչքերը ճամբու սպասում են իրերց մենուճար որդուն:

— Շատ լաւ են Իգիթ, երբեք մտածելու բան
չի կայ, նրանք յետոյ իմացան ձեր տաճկաստան փո-
փազրուիլը, որսվհեռե դու չէիր յայտնել, որ թաճկաս-
տան ես գնում, այլ, վաճառականական գործով ես
գնում: Եւ նրանք էլ հաւատացած էին: Բայց յետոյ
երբոր լսեցին որ եկել ես այս արեան երկիրը, արիւնը
արիւնով լալու. շատ վշտացան: Մանաւանդ որ Հըն-
չակի մէջ կարդացին, իբրեւ թէ վիրաւորւած էք:

Մենք քեզ այստեղ չէինք սպասում, որովհետեւ մենք կարգացինք վերոյիշեալ թերթում, որ դուք Ս. գաւառի մէջ էք, Բայց մեծ բարեք ետուրին ունեզանք այստեղ հանդիպելու, և այսպիսի մի անտանելի վիճակում, օգնելու ձեզ:

— Շատ լաւ սիրելի ընկերս, ինչպէս է իմ սրտի հատորը, միակ իտեալը, արդեօք ինձ յիշումէ թէ մոռացաւ: Արդեօք ձեզ մօտ չէ՞ր գալիս, և ինչ էր խօսում: Աս'ա, ա'սա ինձ, առանց պահելու:

— Սմբատը առանց երկար մտածելու ասաց, զիտես Իգիթ նա շատ մտածում է քեզ համար և սե է հազիւ, մի քանի անգամ եկան խնդրեցին նրա ձեռքը, բայց նա', պարզապէս ասաց որ ես նրան եմ սպասում, եթէ նա' նոյն իսկ սպանւած լինի, ես ողջ մնալու չեմ, նրա հետեւից: Կամ կ'գնամ նրա վրէժը կ'լուծեմ եւ կ'հանգստանամ, կամ թէ նրա պատճառաւ նրա սէրը առանա ժխտելու, գերեզման պիտի մտնեմ: Ահա' սիրելի ընկեր նրա գաղափարը: Երանի թէ նրա պէս աղջիկներ Հայ կանայք շատ ունենային:

Իգիթը լուռ էր, չէր խօսում, այլ հնազանդութեամբ լուռ էր նրա ասածներին: Եւ մի քանի վայրկեան երկուսն էլ լուռ միմիանց էին նայում:

Սմբատը մտածում էր. ինչ անեմ Աստուծոյ, յոյժանեմ նրա այստեղ լինելը, թէ ո՛չ: Եթէ յայտնեմ մի գուցէ ուրախութիւնից մի որ և է վտանգ պատահի: Աւելի լաւ է որ չյայտնեմ, այլ առ այժմ գաղտնի մնայ, տեսնենք ինչ է լինում վերջը:

— Սթափելով Իգիթը, կարծես քնած լինէր ասաց

բարձր ձայնով. — զիտե՛ս Սմբատ ջան, ես նրա սիրոյ զօրութիւնովն է, որ կուռում եմ քաջութեամբ, և այս մի քանի ընդհարումներից ես միայն ողջ մնացի, այս նրա սիրոյ զօրութիւնն է, ես նրան եմ պարտական, իսկ եթէ այս ընդհարումից էլ ես ողջ մնացի, ինձ հաւատացէ՞ք որ պէտք է գնամ ու կատարեմ խօսումս:

Այսպիսի խոսակցութեան մէջ, յանկարծ ողջ ընկաւ երիտասարդներից մէկի երեսին, ու բարձր ձայնով հռաչեց, էլի նայից հետաքրքրութեամբ:

Կարծես լուսինը դիտմամբ իւր շողերը ձգել էր վարդուհու երեսին, որպէս զի գաղտնիքը երեւան հանէ:

— Սմբատ ջան ո՞վ է այդ երիտասարդը, որ ոչ մազ ունի երեսին, ոչ էլ մօրուք: Այդպէս երիտասարդը ի՞նչպէս թողից աշխարհի փառքը ու միացաւ ձեզ հետ:

— Զգիտեմ Իգիթ, այդ բանը իրեն պէտք է հարցնես: Իրին կամքովը եկաւ մեզ հետ:

Սմբատը ձեռքով կանչեց վարդուհուն Իգիթի մօտ:

— Ո՞վ ես, դեղեմիկ երիտասարդ, որ այս երիտասարդութեան մէջ, յանձն ես արել, մեռնիլ այս արեան դաշտում, թողնելով աշխարհի բոլոր զւարճութիւնները: Անուշդ ի՞նչ է, կ'ընդհանումս ինձ:

— Վարդան է պարոն իմը պետ:

— Վարդան ջան, պատմիր թէ ի՞նչ տեսակ, և ի՞նչը ստիպեց քեզ որ գաս ու միանաս պարոն Սմբատ:

բառի խմբի հետ:

— Մէկը հայրենեաց ուէրը, մէկն էլ մի ուրիշ ան-
հատական սէր...:

— Շատ լաւ ասացիր, ազգային սէր ունենալը
ամեն տեղ անհատի պարտականութիւնն է, որ ես
հասկացայ իսկ անհատական սէրը ո՞րն է որ ինձ ան-
հասկանալի է: Եթէ մենք ունենայինք օրիօրոյն
խումբ, և դու ունենայիր մէկ սիրահար այդ խումբի
մէջ, և եթէ չ'կարողանայիր առանց նրա ապրիլ, ու
չ'դիմ նալ սիրոյ բուռն հրդեհին, այն ժամանակ, ես
կ'համբուրէի քո ճակատը, որ եկել ես քո սիրոյ
իդեալին փրկելու եւ քո արեան գնով նրան արժանա-
նալու:

— Այս, ճիշդ էք ասում, պարոն խմբապետ, ճիշդ
դուշակեցինք իմ սիրոյ իդեալի գաղափարը, բայց
այժմ աղջկայ վերայ է իմ ունեցած սէրը. այլ տղայի
իմ ընկերին վերայ է, որ ես նրան սիրում էի ինչ-
պէս իմ հարազատս, նա եկաւ ազգի համար մեռնելու
նրա ազատման, բարի նորոգման համար զոհելու,
եւ ես վճռեցի նրա հետ գալ. ու նւիրել իմ ազգի
սիրոյն:

— Սմբատ ջան կարո՞ղ ես ինձ ասել թէ որի՞ն է
նմանում այս երիտասարդը:

— Կարող եմ, իգիթ, ես արդէն տեսնելուս պէս
զուշակեցի ու իմացայ:

— Դէ՛ ասա եթէ կարող ես:

— Բեր ահա՛նչիդ ծածուկ ասեմ. «Վարդուհուն է
նմանում»:

— Բրաւօ, Սմբատ ջան կարժէ քու ճակատդ համ-
բուրել:

Երկու խմբապետ իրարու հետ էին խօսում բայց
Վարդուհին ընկել էր մտածմունքի մէջ: Ի՞նչ անեմ
արդեօք, յայտնե՞մ իմ ով լինելս ու գնամ փաթաթ-
ւիմ նրա պարսնոցով: Յայտնե՞մ որ դու ես իմ կոր-
ցըրածը, ես քո սիրոյ չը դիմացայ ու եկայ այստեղ,
այս չորեքում իմ կորուստը գտնելու, ու գտայ, ուրա-
խացայ: Ո՛չ աւելի լաւ է որ առայժմ գաղտնի պահեմ
որովհետեւ կարելի է նա իրեն կը կորցնի ուրախու-
թիւնից: Մանաւանդ որ նախախ նամութիւնը կանանց
տւել է շատ մեծ ուժ, համբերելու համար: Ես ինձ
սառնասիրտ պէտք է պահեմ մինչև այն ժամանակ, որ
յետ դռնալու լինենք: Միայն այն ժամանակ ես կը
յայտնեմ նրան:

Լուսը բացուեցաւ: Մեր խումբերը աւելի ևս
բարձրացան սարի գագաթը, և գտնելով մի քարանձաւ
ներս մասն մի քիչ հանգստանալու սրովհետեւ անըն-
դհատ կռիւներից, բոլորովին յոգնած էին:

Բոլորը հաւաքուեցան քարանձաւի մէկ անկիւնը,
ու սկսեցին պառկել հանգստանալ: Միայն երկու հոգի
կային այդ տեղ որ մաշում էին, հանգստութիւն
չունէին, ու գաղտագողի իրար երես էին նայում:
Վարդանը նայում էր իգիթի երեսին, տեսնում որ
Իգիթը քանի գնում թուլանում, գունատում, երբ
իւր վրայ է նայում: «Պ. խմբապետ, ի՞նչ սրտումդ
ի՞նչ գաղտնիք ունեւ պահեա՞ծ որ քանց ինձ նայում
եւ այլափոխում ես, նեղանում: Ինչպէս երևում է

ունի՛ս մի գաղտնիք որ այս քաջ սիրտդ կտրատու
է, կրծոտում:

— Է՛հ վարդան, իմ վէրքերս մի բանայ, թող իմ
սիրտս տանջւի, մաշւի, ես ցաւագար մարդ եմ սիրե-
լիս. եթէ Աստուած չը խղճայ վերաս, այս ցաւովը դե-
րեղման պէտք է մտնեմ:

Այդպէս յուզւած, առաւ մէկ մեծ քար և թինգ
տւեց այդ քարի վերայ ու աչքերը նորից յառեց դէպի
այդ երիտասարդը: Մէկ էլ տեսնես աչքերից արտասուք
վազեց, ու սկսեց ինքնիրեն ասել, այս սիրահարական
ոտանաւորը:

Ո՛հ, ի՛մ քնքոյշ, ինձ յոռացեր,
իմ ճարս ո՞նձ կը լինի,
Այսուհետեւ թող ինձ համար
Արեւի լոյսը խաւարի:
Թողնելով ինձ անմխիթար,
Սէր իմ, ո՛հ դու ո՞ւր կը դիտես,
Ո՛հ որոշուով է անտարբեր,
Ես կը մեռնիմ առանց քեզ:
Երազէ այս որ կը տեսնեմ,
Կամ թէ ցնորք խօսական
Ուշքս կերթայ եւ ո՞ւր եմ,
Ո՛հ ցաւալի տեսարան:

Իգիթը յիշեց իւր անցեալը, որ թողել էր մէկին,
որին պատւիրել էր ու հագնիլ, մինչև իւր գալը,
նա յիշեց որ ինքը վիրաւորւած էր իւր գաւառում,
տարւեց Հայրօյի տանը և նրա հարօր, խաթուհը,
աչխատում էր նրա վէրքերը բուժել: Նա նորից

մրմնջաց ինքն իրան, «Մի անիծեր ինձ, մի հրեշտակ,
մի անիծեր այլ օրհնիք: Սպասիր իմ գալտեանը:

Այդ միջոցին վարդանը դորս և կաւ քարայրից
նստեց սարի կուրծքին ու սկսեցին ռխից նորից մտա-
ծել:

Ի՞նչ անեմ Աստուած իմ, գնամ յայտնեմ իմ ով
եղածը, և համբուրեմ նրան, նրա գլուխը դնեմ իմ այս
այրւած կուրծքիս լաժ ու խնդա՞մ: Աստուած, դու
ինձ համբերութիւն տաս, եթէ ո՛չ:

Այդ մեռելական վարկեանին, ուր ճարանձաւը
տիրում էր խոր լուծիւն, Ամբատը խնդրեց երի-
տասարդներին որ գոնէ ցած ձայնով երգեն մի ուրիշ
յեղափոխական երգ, որ պէս զի փօքը ինչ խա-
խուսուին:

Սարոն որ բուն Սասունցի էր, ամենաճարպիկու-
թեամբ առաջ ընկաւ, և երգեց...

Ով որ քաջէ ի՞նչ կսպանէ
Արդէն ժամանակ է թող դայ
Մահու պատրաստ պատերազմ է
Ով որ անվախ քաջէ թող դայ:
Երկաթէ մարդ քարէ հողի
Վրէժ խնդիր լինել թուրքին,
Աշխուժով քարի տակ չօքնեք,
Անխալ խփուր թող դայ:

Սեր Սասունն է սարի սիւսն
Կոիւ ունինք միշտ անսահման
Կուով պիտի փրկենք Հայաստան
Ով որ աղնիւ մարդ է թոյ գալ:

Այս հինգ դարէ մեզ կ'սպասեն,
Բռնի կրօնից կ'հանեն
Հարս ու աղջիկներս կ'տանին
Նամուս ունեցողը դող գայ:

Հայդուկային խումբը երգում էր առանց երկար
ու բարակ մտածելու, բոլորն էլ տաքցել էին, խրա-
խուսուել: Միայն կար երկու սիրտ որ տխուր էին.
այրոււմ էր նրանց սրտերը, ապրում էին հեռու իրա-
ւոց, չնայելով նրանք այդ պահուն միմեանց մօտ
էին գտնուում, բայց իգիթի խելքը, ուշադրութիւնը,
նրան յիշելու համար թռնում էր սարերի վերայով,
ձորերի միջով, անչափ ու անսահման հեռաւորու-
թիւններով:

Ուումբը այնպիսի մէկ դրութեան մէջ էր գտնուում
որ կարծես թէ հարսանիքում լինէին: Ու չէին մտա-
ծում թէ մի քանի ժամից յետոյ նրանցից ո՞րը ողջ
կը մնայ:

— Տղերք ասում է մեծ խմբապետը, կատակ անելու
ժամանակ չ'է, վերցրէք հրացանները մաքրացրէք.
ով գիտէ թէ ի՞նչ կարող է պատահիլ: Սրան կասեն
Սասուն, սա մի ժամանակ ափափաղների վայր էր դար-
ձած, սրա վերայից չարը պակաս չէ եղել, աշխարհի
սկզբից մինչև վերջը: Այստեղ ամենայն դէպս մարդ
իրեն չ'պէտք է կորցրի, ու կազմ, պատրաստ պէտք
է լինի ամէն վայրկեան: Գիտէ՞ք պարոններ, մըթ-
նօլորտը խառնւած է երևում, նայիր այս աստղի՛ն,
նայիր Սմբատ, կարծես թէ պէտք է յափշտակի միւսէն
չ'նայելով լաւ գուշակութիւն չ'է, բայց ես քանի որ

փորձել եմ պէտք է որ հաւատամ:

Խ. գաւառում շատ մեծ անհանգստութիւն կայ
Սմբատ, ինչպէս երևում է, նրանք վտանգին մէջ
են: Քանի որ Անդրանիկը լսւում է թէ այս կողմերումն
է, մենք գնանք Խ. գաւառը նրանց պաշտպան հան-
դիսանանաք, մանաւանդ որ եո ծանօթ եմ այն տեղի
բոլոր ճանապարհներին: Ա՛հ Սմբատ չե՞ս զարմանար
որ ես հոն սպանութիւն էլ արեցի մինչև կարողա-
ցայ նոր խումբեր կազմել:

— Ծիշթ է, Իդիթ, քիթս նորից արիւնի հոտ
առաւ: Քո գուշակութիւնը սխալ չ'է, ուրեմն պատ-
րաստուինք, որ քանի շուտ է մի ճար անենք:

— Տղերք, մի նոր բան միտս ընկաւ: Ես քանի
որ այնտեղ էի, լսւում էր որ իբրև թէ քիւրդ ցե-
ղապետը ֆէրման է ստացել որ միանայ էսկեարների
հետ, ու յարձակում գործեն, բռնեն ապստամբներին:
Մենք որ գնանք նախ և առաջ կուղարկենք երկու
ընկեր, որ գիւղացիներին յայտնեն աղէտի մասին,
մինչև որ կ'հասկնանք մենք, համաձայն էք:

— Համաձայն ենք, ա՛յո, ինչպէս որ կարգադրես
մենք իրաւունք չունինք հակառակ հանդիսանալու:

Երկու հոգի գալիս են Խ. գաւառի Բ. գիւղէն:

Օրը շատ պարզ էր. աշնանային արևը իւր անտաք
ճառագայթները ձգել էր երկրի վերայ, ու հալեցնում
էր նոր եկած չաղը: Գետինը շատ խոնավ էր, կանաչ-
ների վերայ նստել էլ չէր կարելի: Սարերը կարծես
թէ սառերից ձուլւած էին: Արևը իւր բնական խա-
րերայութեամբ, մէկ դուրս էր գալիս, հանում իւր

գլուխը, մերթ փափուս նորից ամպերի մէջ:

Մեր պատգամաւորները եկան Բ. գիւղը, ուրը արդէն կէս օր էր: Գիւղացիները դուրս էին եկել, գիւղամիջի մեծ ծառի տակ, նստել, ու խօսակցում էին թէ ինչպէս բոլոր կողմերում կոտորած եղաւ, թալան եղաւ բայց իրենց կողմերում չեղաւ:

Ծերերից մէկը ասում է,

— Դու ողջ լինիս Ռէս Գալօ, քո պատիւն է որ մենք կ'վախենք, քո սայէիցն է սր մենք կ'ապրինք թող Աստուած քո կեանքը երկարացնի քո որդիները բաշխի:

— Ճի՛շդ է, «էֆնդ» իմ պատիւը սարերով ու ձորերով է մեր քիւրդ աղաների մօտ, եթէ ես չ'լինէի Ռէս, և իմ տեղը ուրիշը լինէր, հաւատացէ՛ք որ այս գիւղում մարդ չէր մնացել, օջաղ չէր մնացել, որ չ'քանդէր:

Ռէս Գալօն սկսում էր իրեն գովել, որ գիւղացիք աւելի ևս վախենային նրանից, կամ տուգանք առնելու ժամանակ չ'մարողանային իւր վերայ խօսել: Նա միշտ պարծտնքով էր խօսում գիւղացիների հետ, և որ ես չ'լինիմ, բոլորդ էլ կ'կոտորւիք, իմ սայէից է որ ապրում են մեր գիւղացիները»:

Գիւղացիները տեսնում են որ գալիս են դէպի իրենց երկու հողի կտրիճ երիտասարդ, տափանջան վերաները, մեծ չերքէզի փափախները գլխներին, մէկ մէկ փայտ ձեռքերին մարգարէի քայլերով մօտենում են իրենց:

— Բարի օր ձե՛ր գեղբայրներ:

— Բարով տեսանք ձեզ երիտասարդներ:

— Եղբայրներ ո՞րն է ձեր գիւղացետը, մեն մի քիչ գործ ունինք այտնելու, խորհրդակցելու:

— Ես եմ գիւղացետը, համե՛ցէ՛ք, նոտե՛ցէ՛ք:

Ռէսը մի այնպիսի շեշտով ասաց այդ վերջին խօսքերը, որ կարծես թէ ցանկանում էր նրանց հնազանդեցնել իրեն առաջ:

— Եղբայրներ, լուում է որ այս տեղի քիւրդ բէգը, Հասան աղէն, պէ՛տք է միանայ ասկեարներու ասկեարներու հետ ու պէ՛տք է ձեզ կոտորի և թալանի ենթակայ անի: Արդեօք դրա փոխարէն ի՞նչ պատրաստութիւն էք անել, կարո՞ղ էք ձեր պատիւը պաշտպանի թէ ոչ:

Գիւղացիները բոլորը շարած նայեցին ծերացած Ռէսի երեսին, որ մէջքը տուել էր ծառի արմատի և նստել յաղթական կերպով, ինչպէս մէկ նահապետ:

— Ոչ, Հասան աղէն մեզ ոչ կ'կոտորի, ոչ էլ կը թալանի, նա իմ պատւի համար, իմ ազ ու հացի խաթրի համար կը խնայի մեր գիւղացիներին:

— Ռէս, վերջը դու կը փուշ մանես:

Երիտասարդներից մէկը գնաց մի ինչ որ քան փսփաց, ու յետոյ ինչպէս խռոված մարդ արէ իւր այն տեղից ու իրենց թոյլ ոտքերը քաշ աւելով, փայտը առին ձեռքերը ու գնացին առանց հետ նայելու: Ծերունի Ռէսը, մի քանի վայրկեան լուսթիւն պահպանելուց յետոյ սկսեց խենթի նման գոռալ,

— Դո՛ւրս, դո՛ւրս իմ գիւղից, անխիղճներ. չի՛ս որ հր. անդեցիք հիմա էլ իմ գիւղն է՛ որ ուզում եմ...

գել... իմ գիւղը ոճրագործի գիւղ չէ, իմ օջախս ձեզ պէս աւագակների համար փակ է, իմ որդուն էլ գլխահան արեցիք, տարաք, կորցրէք, հիմա էլ մեր գիւղին գլխի՞ն էր ուզում խաղալ ձեր կապիկական խաղերը, ու էլի շատ բաներ, հայհոյանքի կոյտեր էր օր ի սփռում էր խեղճ երիտասարդների հետեւից։ Երիտասարդները գնացին գիւղից հեռու, ապաստեցին իգիթի ծրագրած տեղում, մինչև նրանց գալը։ Մութ գիշեր էր։ Երիտասարդները եկան գիւղին մօտ, մէկ ապահով տեղում ապաստեցին։

Մէկ էլ լսում է շների հաջոցի, ոռնոցի ձայնը, որ ահագին աղմուկ էին հանում փողոցներում, և կարծես թէ ցանկանում էին յայտնել իրենց տղետեւերին այդ չարագուշակ աղէտի պատուհասութիւնը։

Իսկ ծերունի Ռէսը չէր կարողանում մոռնալ այդ երիտասարդներին, նրանց դէմքերը, մանաւանդ այն երիտասարդը, որ նրա ականջին մի ինչ որ բան փրփրաց, նրա երեւակայութեան մէջ էր նաև նրանց քայլերը, թէ ի՞նչպէս իրենց թոյլ ուղիքները քաշ աւելով խռոված մարգարէի պէս հետաքննալիք տեղից։

Շատ կարելի էր որ քաղցած լինէին խեղճ երիտասարդները։— Ա՛խ, ես ի՞նչու վշտացրեցի նրանց, այն անմեղ երիտասարդներին։

Հապա այն երիտասարդը որ ինձ առաց. «Երեւելի չի փոշմանես, Ռէս, վերջը դու կը զղջաս»։ Այդպիսի անտարբեր դրութեան մէջ էր Ռէսը, ու ծխախոտը ծխում ագահութեամբ, ու մուխը քուլայ-քուլայ հանում իւր չորցած բերնից, իւր ճերմակած մօ-

րուքը թափ տալով։ Յանկարծ ներս է մտնում գիւղի Գիւրը, ու ասում.

— Ռէս, ըր տունը չքանդուի, կորած ենք։

— Ի՞նչ եղաւ Գիւր, այլայլւած հարցնում է Ռէս։

— Բէգը և Հասան աղան միասին, ահագին զօրախմբով պաշարել են մեր գիւղը։ Ծօր ունիս ճարդ տես։

Մի քանի վայրկեան ծերունի Ռէսը չփոթւում է։ Էլի ներկայանում են այն երիտասարդները, և կարծես թէ ականջին դեռ լսում էր այն խօսքերը «Ռէս չփոշմանես»։ Ովքե՞ր էին այդ իտարականները. արդեօք Աստուծոյ ուղարկած հրեշտակներ էին, որ եկան մեզ պաշտպանելու, բայց ես հեռացրեցի մեր գիւղից հայհոյելով իմ չորացած բերնով։

— Ռէս, ի՞նչ մտածեցիր, ժամանակ կորսնցնելու համար մենք կը տուժենք, վե՛ր ել, ինչ անելու ես արա՛։ Ռէսը վեր ելաւ, կոտորուած սրտով Գիւրի հետ գնաց և ի՞նչ է տեսնում, հարիւրաւոր թուրք, ջուրդ խուժանը միմիանց հետ միացած, պաշարել են գիւղացիներին։ Մէկ էլ փոխուեցան մի ուրիշ թաղ, այն տեղ, որտեղ ինքն էր նստած, միեւնոյն ծառի տակ նստել էր Հասան աւագակապետը, ոտքը ստքի վերայ դրել ու հրամայում էր կստորել, այն ժողովուրդին որոնք յոյսերնին դրել էին Ռէսի վերայ, որոնց Ռէսը ասում էր, գովում էր իրեն նրան առաջ, որ իմ սաէիցն է որ դուք ապրում էք։

Ռէսը մօտեցաւ, ծունկ չոքեց ու ասաց.— Աղա, ըս ոտքը պաշէ՛մ իմ աղ ու հացին խնայիր, այն մէկ

բեռ աղ ու հացին խնայիր որ միատեղ ենք կերել: Իմ ձեռքը քո փեշն եմ ձգել աղա՛ս, ի սէր Աստուծոյ, ի սէր «Աւահի»:

— Ե՛ր կա՛նգնի, Ռէ՛ս Գալո, ե՛լ, ու զուր տեղը գլուխս մի ցաւացնի. ես քեզ պաշտպանել կարող եմ, բայց Ձեր գիւղը չեմ կարող, եթէ ցանկանում ես ազատել այս վտանգից, կարող ես քո ընտանիքով փոխադրել իմ տունս, ես միայն այսքանը կարող եմ անել: Իսկ ինչ որ վերաբերումէ ձեր գիւղացիներին, ես պաշտպանել անկարող եմ, որովհետեւ մեզ հրամայւած է մեր արդարադատ մայրաքաղաքից «Ատամբոլից» ապստամբ ժողովրդին սուր քաշել, ու ապստամբ ֆէտայիներին բանտարկել, կախաղան հանել:

Ասաք վերջացրեց ու նորից որսաց անգուլթ Բէզը. — Էսկեարնէ՛ր, քիւրտնէ՛ր, թողնում եմ Ձեր կամքին, ինչպէս կուզէք այնպէս վարեցէ՛ք այս գետ-
ւուրների հետ:

Ծերունին չէր սպասում այսպիսի մի կարողական պատասխան, իր երկար տարւայ աղու հացկեր բարեկամից, որ իր որկորը լցնում էր միայն հայի տների փչրանքները:

Ծերունին կաթլածահար եղածի պէս վազում է ու մտածում, գոռում:

— Երիտասարդնէ՛ր, ո՛ւր էք, ո՞վ էիք, եկէ՛ք, եկէ՛ք, աղատէ՛ք մեզ, ես ձեզ չէի ճանաչում, Ձեզ Աստուած էր ուզարկել ինձ փրկելու, մեր գիւղը ազատելու: Ես ձեզ, չը ճանաչեցի, քներեցէ՛ք ինձ, ներեցէ՛ք սուրբ առաքեալներ, հա՛ եկա՛ք, եկէ՛ք ձեզ

մատա, եկէ՛ք: Ծերունին խենթի դեր էր կատարում, իրեն կորցրած, խօսում էր առանց դատողութեան, և նրա երեւակայութեան մէջ միշտ տպւած էր նրանց պատկերը: Ծերունի գլուխը առած վազում էր գիւղամիջով, ինչպէս անսահման դաշտում:

Մէկ էլ կանգ առաւ, վերջին անգամ նայեց իւր գիւղի վերայ, իւր խեղճ ու կրակ գիւղի վերայ, և ի՞նչէ տեսնում, աղմուկներով, ճվճոցով, հարա հրօցով փախնում են գիւղացիք, ո՞ք երախան գիրկը առած, ո՞րը վզովը ձգած, մի խօսքով մի բազմաթիւ բազմաթիւն, մի թշուառ բազմութիւն:

— Ո՛ւր էք գնում աղքատներ, ի՞նչու թողեցիք Ձեր տուն ու տեղը, յետ դարձե՛ք մեզ սպանեն, մեր օջախներում, մեր յարկերի մէջ:

Ո՞վ կ'լսի ծերունի նահապետի խօսքերին, ամէն մարդ ցանկանում է իւր հոգին ազատել վտանգից, փախնում են, ինչպէս խտրը փռած գետին:

— Ձէ՛ք լսում ե՛ս, հապա ես ինչո՞ւ եմ գնում, ո՛ւմ համար, ուրեմն դուք ազատեցէ՛ք ես կը մեռնիմ Ձեր տեղ, ես չեմ փախնի, ես եմ յանձաւորը թող ինձ դատեն:

Այս ասաց ու գնաց շուտ շուտ դէպի իրենց առնը: Եւ ի՞նչ զարմանք, տեսնումէ որ Բէզը նստած իրենց տանը յարկի տակ հրամայում է թախանել Ռէսի առնը այն պայմանով որ հարսը, զեղեցիկ Հոիփսիմէն առնին իրենց տուն, այսինքն Ռէսի տան կողոպուտը բնծա. յումէ աւազակներին իսկ հարսը ինքն է տանում:

Իսի ծերունի պառաւ կինը. իւր մազերն էր

փետում Բէգի ոռոգներն էր համընդունում, աղերսում էր :
— Բէգ, մեր ազու հացին խնայիր, իմ հարսին մի
նայիր : Դի խօսքով արտասուեք ծով չինած պա-
ռա : Իւր ծծերը դուրս էլ քնել ու աղաչում էր զո՛ւ է
Աստուած մի օգնութիւն անի :

— Շուն պառաւ, հեռացիր ոռոգերիցս, ինչ ես
քեզ թառ շան նման ոռոգերս լիզում, քո հարսը ձեր
լեզուի կին չէ, նա՛ ինձ համար է ստեղծուել, դու կար-
ծում եմ որ ես ձեր տուն գալիս քո քեռաթառ երեսին
էի կարօտ, կամ քո շո՛ւն մարդու՝ ոչ, ես գալիս
էի քո հարսի համար, ես սիրում էի նրան, հիմայ էլ
պէտք է տանիմ ինձ կնիկ անեմ, այսքան հայ կա-
նանց միջից ի՞նչու ես էլ չունենամ, բոլոր Խաները,
Բէգերը ունին, իսկ ես չունենամ, հերացրէք էսկեար-
ներ, կամ եթէ չհնառայ շան նման սատկացրէք :

Խեղճ պառաւը, ձերքերը բարձրացրեց ու վրէժ-
խնդիր լեզուով թափեց հազար ու մի տեսակ նախա-
տանք երկնքի երեսին, անանմօթ երկնքի երեսին :
Ա՛խ անգութ Աստուած, գեղեցիկ, հորս ու աղջիկ
ունենալէ է՛լ մինչև անգամ չի կար՛լի այս անխիղճ
աշխարհում :

Ի՛նչ անենք, Աստուծոյ տւած գեղեցկութիւնը
ո՞րտեղ պահենք, ա՛խ ջանաւորները հազար անգամ
զո՛ւթ ունին քան թէ մարդիկ :

Այս տխուր տեսարանին չ'կարողացաւ դիմանալ
խեղճ ծերունին : Սուրը քաշած և բռնած ձեռքը, ինչ-
պէս Հայկ նահապետը յարձակեց էսկերների վերայ,
իւր համար ճանապարհ բռնալով :

— Շնե՛ր որոտաց ծերունին իմ յարկս էլ պղծեցիք,
իմ հարսիս էք քաշում տանում : Ու րոպէական կայ-
ծակի արագութեամբ թուրը խրում է, իջեցնում է
Բէգի գլխին, բայց դժբաղդաբար, Բէգին չէ կըպ-
նում հարուածը՝ այլ մօտի կանգնած քիւրդ պահա-
պանին :

Շւարեւ էին աւաղակները, այս ծերունու քաջու-
թեան վերայ :

Բէգը սթափւեց ու գոռաց քիւրդերի վերայ :

— Բռնեցէք այդ շանը, և կապեցէք այդ սերն վե-
րայից :

Հրամանը կատարուած էր : Պառաւ կինը որ տե-
սաւ իւր ծերունի մարդու այդ չարչարանքը, յարձակ-
ւեցաւ քիւրդերի վերայ իւր ձեռքի երկաթով հարւա-
ծեց ու գլորեց ցած մի քանի քիւրդի : Այդ ժամա-
նակ Բէգը հրամայեց «կրակ», մի քանի վայրկեանից
յետոյ թաւալում էին, տառապում էին իրենց արիւնի
հետ շաղաղած մի քանի աասնեակ հոգիներ :

Յանկարծ լսեց մի շան հաջոց, որ ահելի ձայ-
նով կապը կտրեց ու յարձակեցաւ քիւրդերի վերայ
ինչպէս մէկ առիւծ : Կարծես թէ հաւատարիմ կենդա-
նին հասկացել էր իւր տիրոջ այդ դրութիւնը : Գիւր-
դերը հարւածում էին սրով, բայց արիւնջւայ շունը
մարդկանց կծոտելով թռնելով դիսկների վերայից
ընկաւ իւր տիրոջ ոռոգերի տակ : Եւ արտասուեք հե-
ղեղի պէս թափւում էր հաւատարիմ կենդանու աչքե-
րից : Ծերունին բացեց իւր չորացած աչքերը և տեսաւ
իւր հաւատարիմ շանը, մէկ ա՛խ քսչեց և մրմնջում

էին նրա շրթունքները:

—Ա՛խ, ո՛ւր էք փրկարար հրեշտակներ: եկէ՛ք, հիմայ ազատեցէք ինձ: Ո՞վ էիք արդեօք:

Յիչեց նաև այն խօսքերը, որ երիտասարդներից մէկը գոռաց «Ուէ՛ս երանի չ'փռմանես»:

Բէզը իոր հրամաններով էր զբաղւած, երբ լսեց հրացանի ձայներ, աղմուկ ազդակ: Բէզը կարծես թէ իւր եղբայրն է: և եկել է իրեն օգնութեան, ու տեղից չ'շարժեցաւ:

Բայց ձայնը, հրացանաձգութիւնը, քանի գնում աւելի ու աւելի սաստկանում էր: Յանկարծ քիւրդերը լեղապատառ գալիս են Բէզի մօտ ու ասում:

—Բէզ, օգնութիւն, էլ քիւրդ չ'մնաց բոլորը կոտորւեցին: Օգնութիւն, գոռում էին քիւրդերը լեղապատառ:

Բէզը ցանկանում էր շարժւել իւր այդ շարած դրութիւնից երբ ներս թափւեցան երիտասարդներ, միայն Բէզը լսեց մի բարձր ձայն, որ որոտաց տմպի պէս:

—Տղերք, ջարդեցէք անխնայ, այդ անասածներին: Այդ տեսանք, մօտ յիսուն հոգի ընկան քիւրդերից, և շան նման թաւալում էին գետինին:

Բէզը, բարկացած որոտած, քիւրդերին:

—Կրա՛կ, և սկսեցին կռիւ: Կռիւը շատ սոսկալի էր: Բայց և այնպէս քիւրդերը հարիւրաւոր մարդ թողնելով, փախան ազատեցան: Իրիշասարդները գաղին ծեօի մօտ որ ձեռք ու ոտքերը բանան, բայց ծեօնին, դեռ չէր մեռած հոգեւորք դրութեան մէջ

բացաւ աչքերը, և բացւած ձեռքը սկսեց պըտըտցնել օդի մէջ:

—Մահիւ է փնտռում խեղճը, ասաց խմբապետը. այնտեղ, որ վիրաւորւած էր նաև ծեր նահապետի որդին, մօտեցաւ փաթաթւեցաւ հօրը պարանոցով, ու սկսեց համբուրել հօր ձեռքը:

—Հայրիկ, անբախտ հայր'իկ, ես՝ եմ, քո մին ու ձար որդի'ն: Ծերունին մօտեցրեց իւր որդու ձեռքաւոր իւր չորացած շրթունքներին և համբուրեց, փաթաթը առաւ:

Այս այն քաջ երիտասարդն էր, որ Իգիթի գաղափարների համակրելով, Իգիթի անբաժան ընկերն էր դարձել, սարերի ձորերի մէջ էին ապրում միասին: Ծերունին էլ իւր ձեռքը պըտեցրեց օդին մէջ:

—Ու՛մ ես փնտռում, հայրիկ ջան, հարցնում է որդին:

—Նր...անց...այն...առաքեալներին:

Իգիթը մօտեցաւ, համբուրեց ծերունի նահապետի ձեռքը: Ծերունին իւր հոգեւորք դրութեան մէջ, ասաց իւր աչքերը գէթ վերջին անգամ, ու ասաց անհասկանալի ձայնով զլզլալ, որ հազիւ կարելի էր հասկանալ այս խօսքերը:

—Նե...րեց...էք...մեզ...փրկ...արար...հր...տակ...ներ, մենք...չէինք...կար...ողան...ում հա...
...կան...ալ որ...մեր...փրկ...ութիւնը...ձեռ...
...քով...պէտ...քէ լինի...ներեցէք...նե...րեց...էք...
ինձ...և: մեր...դիւ...ղ...ցիներին...մնաք...բար...
եթաւ...թող...Աստ...ուած...ձեզ...այդ...ղու...թիւ

տայ, Ահա այս խօսքերով փչեց խեղճ ծերունին իւր վեջին շունչը:

Երիտասարդները, աւարը յանձնեցին գիւղացիներին ու պէտք է գնային: Երբ խմբապետի աչքը ընկաւ ընկերների վերայ շատ զարմացաւ որ մօտ երեսուն հոգուց մնացել էին տասն և երկու հոգի:

Խմբապետը վերցրեց իւր ընկերներին, արշաւեցին մօտակայ ձորը. ճանապարհին հանդիպեցան հարիւր հոգու ըրազկացած մէկ աւազակաց խմբի, որոնք օձ գիտէ ի՞նչ դիտողութեամբ էին գնում: Կամ աւերելու, կամ թալանելու: Կամ սուր քայելու: Մեր խումբը կանգ առաւ:

— Ի՞նչ սէն, գոռում է աւազակապետը: Ձայն չկայ, մերոնք ոչ մի ձայն չեն հանում:

Այդ ժամանակ նրանք մէկ անգամ բոլորը մէկէն հրահնազարկ են տնում Հայ ֆէտայիներին: Իսկ երիտասարդները տեսնում են որ էլ ուրիշ ճար չ'կայ, սկը սում են պատասխանել նորից հրացաններով: Սկսկում է կռիւ, մեր երիտասարդները չնայելով իրենց փոքրամասնութեան, բաւական ժամանակ դիմանում և գէժ են կանգնում: Խմբապետը տեսնում է որ տասնու երկու ընկերներից մնացել են միայն երեք հոգի: Քճկերք եթէ այսպէս է ազատեցէք ձեզ, եթէ կարող էք:

Գիշերը մութն է, շատ սաստիկ մութը, երեք հոգին էլ միասին փախնում են դէպի ձորը, և թնկան տնում:

Իւրեաները օրսը կորցրած շների պէս սկսում են

փնտռել ամէն տեղ, բայց իդո՛ւր, ապարդիւն է անցնում ամէն բան, չեն կարողանում բռնել:

Մի քանի ժամից յետոյ, երեքը որ միասին էին փախել եկան նստեցին մէկ ծառի տակ ու սկսեցին միմիանց հետ խօսիլ, ու չէին ճախաչում թէ ո՞ր ընկերներն էին ընկնողները, Սմբատը նայեց, կարծես թէ մի բան, մի աղօթք մը մնջաց ինքն իրեն: Ազատւածներից մէկը Իգիթն էր, Վարդուհին ու Սմբատը:

Սմբատը նայում է Իգիթին, որ քանի գնում թուլանում է:

— Ի՞նչ եղաւ քեզ, ի՞նչու ես այդպէս դուրս եկան մէջ, չ'իմի թէ վիրաւորվեցար:

— Չ'գիտեմ օրեւի Սմբատ ձեռքս շատ սաստիկ ցաւում է:

Սմբատը նայեց ու դարմացաւ որ տմբողջ թւի մէջ, արիւնը լեւթացել էր:

— Վարդա՛ն, թաչկինակ չո՛ւնիս արդեօք որ Իգիթի վէրքը կապես: Կարծես թէ Վարդանը այդ հրամանին էր սպասում, հանեց թաչկինակը և ամուր կապեց թւը:

Իգիթը յանկարծ սթափւեց, որ տեսաւ թաչկինակը: Այդ թաչկինակը այն թաչկինակն էր, որ Իգիթը թողել էր Վարդուհու մօտ իբրեւ յիշատակ: Բայց Վարդուհին անզգուշաբար միևնոյն թաչկինակով է կապում նրա թւը:

Իգիթը երբ որ տեսնում է թաչկինակը, կաթւածահորի պէս գետին է զլորում: Սմբատը հասկանում է դործի եղելութիւնը, ու բարձր ձայնով գոռում

է . . . :

—Վարդուհի ի՞նչ արիր, այսքան ընդհարումների մէջ քեզ կառողացեր պահել, բայց այս մի փոքրիկ անզգուշութիւնից մարդու պէտք է մպանե՞ս:

Սմբատը եկաւ, Իգիթի գլուխս դրեց իր ծնկերին ու սկսեց աղերսալից խօսքերոտ խնդրել, բայց Իգիթի չնչառութիւնը կտրուում էր:

Վարդուհի, ջուրբե՛ր, գոնէ ջրով սէշքը տեղը բերենք, բայց Վարդուհին ինչո՞վ ջուր բերէր, կամ ո՞ր տեղից գտնէ: Յուսահատ դուրթեան մէջ, Վարդուհին սկսում է անիծել իւր վիրաւոր սրտով, չորացած շրթունքներով:

—Յանկարծ լսւում է հրացանի ձայներ, ու հարայ հրոցներ, որոնք գոռում էին, լօ՛, լօ՛, զնաո:

—Սուս Վարդուհի ձայն չհանես, Ասաւած գիտէ թէ ի՞նչ կարող է պատահել: Ահագին դէպքերից ազատեց հիմայ այսպէս մէկ քաջ հերոսին չարժէ ի զուր տեղը մտնան պատճառ դառնալ:

Մի քանի վայրկեան, Սմբատը, Վարդուհին կպել էին գետնին և ձայն չէին հանում:

Միայն լսւում էր քիւրտերի ոռնալու ձայները որոնք քաղցած գայլերի նման թափառում էին դիակների միջով:

Իսկ գիշերային բայդուշի ձայները սարսափեցնում էր մարդու, որ ողբում էին, բո՛ւ, բո՛ւ:

—Ձայներնիդ կտրւի, էլ ի՞նչ մնաց ամբողջ Հա-հայոտանը աւերակի դարձաւ, էլ ի՞նչ մնաց որ ողբում էք բաւական չէ՞:

Իսկ Սմբատը միշտ խրախուսում էր Վարդուհուն և առում:

—Վարդուհի, մի լաց լինի, ոչինչ չ'կայ, նա շուտով կ'առողջանայ, միայն յանկարծ որ տեսաւ թաշկինակը կարծես թէ նա՛ այլայլեց, թէ այս ի՛նչ նակը, որ ես եմ նւիրել իմ պաշտելի էակին ո՞րտեղից կարող է ընկնել ուրիշի ձեռքը:

Իգիթը որ լսեց Վարդուհու անունը, կարծեա թէ մի քիչ սթափեց ու ինքն իրեն սկսեց արտաստել:

—Վարդուհի՛, պաշտելիդ իմ: ես այնքան ընդհարումներից ազատեցայ, Հայաստանը արեան լիճ դարձաւ, իսկ ես ի՞նչպէս մէկ թշուառ ձկնորս, թափառում էի այդ արեան լճակում, այս արեան դաշտում, ինձ ոչ ոք չկարողացաւ սպաննել, բայց ես ապրում էի քո սիրովը, քո սիրտդ էր որ ինձ խրախուսում էր այս մարդակեր աշխարհում, իսկ հիմայ ես քո դաւաճանութեան զոհն եմ: ինձ դաւաճանել, այդքան շուտ մոռանալ, գոնէ մեռած լինէի, ախ, երանի թէ ես էլ դարձնամ լինէի, գոնէ ուրախութեամբ և իմ գաղափարներս առանց չեղելու գերեզման կ'մտնէի, ո՛ր քանդի՛ր աշխարհ, ինձ էլ խորտակիր քո մէջ: Սմբատ, այստե՞ղ ես:

—Այո՛, սիրելիս, գլխիդ վերեւ նստած:

—Սմբատ տեսար, որ Վարդուհին ինձ դաւաճանելէ, իմ տառ թաշկինակս տուել է ուրիշի, մէկ ուրիշ հերոսի: Սմբատ, հրացանդ լի՞քս է — ի շո՛ւ Իգիթ ջան, ինչո՞ւ ես հարցնում:

—Թող որ ինձ խփե՛մ ու սպաննե՛մ, կամ դու

սպանիր ինձ ու գնայ, Աստուած քեզ հետ լինի:

Այդքան ժամանակ որ Վարդուհին, այն ջան հե-
րոսուհին կծկել ու լաց էր լինում Իգիթի գլխաւե-
րեւում, էլ չկարողացաւ հանգստանալ, իրեն զսպել,
փաթաթւեց Իգիթի պարանոցով ու լացով աղերսա-
լով ասաց:

— Իգիթ ջան, իմ թանկագին սիրականս, վեր
կաց, աեռ թէ ո՞վ է նստած ու լաց է լինում քեզ մօտ
Սիրելիս ես դաւաճան չեմ, ես քո սիրով չկարողացայ
դիմանալ, սար ձոր, ստքիս տակը տալով եկայ հասայ
քեզ, և քո հետ միասին կուռում էի թշնամու հետ ա-
ռանց յայտնելու իմ ո՞վ լինելուս մասին: Ե՛ս եմ, ե՛ս,
իմ թանկագին, վեր կաց, խղճայ ինձ. իմ սրտիս նո-
րից վէրք մի բանայ:

Այս աղերսանքի վերայ, Իգիթը սթափւում է,
նստում այնպէս, ինչպէս Ղազարոսը, յարութիւն ա-
ռաւ իւր գերեզմանից Գրիգորոսի խօսքերի վերայ:
Նստեց Իգիթը նայեց իւր չորս կողմը ու հարցրեց:
Սմբատ.

— Ի՞նչ է Իգիթ ջան, ի՞նչ ես ուզում:

— Սմբատ, ասա՛ ինձ, ես ո՞ր տեղից իմ լսում
Վարդուհու ծայնը, արդեօք երեսկայութիւն էր այս,
թէ իբրաւի իրականութիւն....

— Ո՛չ Իգիթ իրականութիւն է, նայի՛ր, մօտինս
Վարդուհին է:

— Ես եմ Իգիթ ջան, սիրականս, ես՛ եմ, ես՛,
քո սիրոյ կայծը ինձ այրեց, ես չ՛կաւողացայ հանգրս-
տանալ, եկայ որ իմ արեան գնով քեզ աղատեմ: Այս

ասաց Վարդուհին և իրեն ձգեց Իգիթի վզովը, մէկ
ժամից աւելի էր որ լուր մո՛ւլջ համբուրում էին
միմիանց:

Իսկ Սմբատը իբրեւ ունիւղիւր լուռ նայում էր
այդ սրտածմլիկ տեսարանին:

Բաժանւեցան երկու սիրահարները, ու սկսեցին
միմիանց երեսի նայել, կարծես թէ չէին հաւատում
իրենց այջերին:

— Ասա՛ ինձ, ի՛մ հրեշտակ, ի՞նչը սափպեց քեզ
որ գաս ու կեանքդ վտանգես, միթէ չխղճացի՞ր քեզ
վերայ:

Ո՛չ, իմ թանկագին, քեզանից յետոյ ինձ համար
կեանք չ՛կար: Սէբը, սէբը, իմ սիրական, ինձ նետեց
այստեղ, ես ցանկանում էի քեզ հետ մեռնիլ, քեզ
հետ ապրիլ:

Իսկ Սմբատը սմեռաուրախ տրամադրութեամբ
լսում էր երկու սիրահարների խօսակցութիւնը և ու-
րախանում, որ ինքը ներկայ էր հարադատ և ամբիծ
սիրոյ, որոնք ցանկանում էին Հայրենիքի փրկութեան
սեղանում, կեանքը վայելել. կամ ապրիլ միասին,
կամ մեռնել միասին:

Լոյսը բացւեցաւ: Արեւը իւր ճառագայթները
ձգեց խոնաւ գետնին, որ միայն գոլորշին էր երե-
ւում:

Ամէն տեղ լուսաւորեց, լուսաւորեց նաեւ՝ այն
աւերած տները, քար ու քանդ եղած օջախները:
Արեւ գետնիւր տաքացնելով տաքացրել էր նաեւ այն
անմեղ զիակաները, որոնք թափթփւած էին ամէն տե.

դում. ամէն քարի տակ, ամէն թիփի վերա: Մարդ-
գետինը կարմրագոյն էր դարձել, իսկ արիւնի հոտը
խարնուել էր օդի հետ ու մի սոսկալի հոտ էր ձգել
անհուն տարածութեան մէջ:

Մեր երեք հազուագիւտ հերոսները, եղբայրացած
ճանապարհ էին գալիս անընդհատ:

Մի քանի օրից յետոյ Պարսկական սանձազըլ-
իւից անցնում էին երեք հոգի ուրախ և զւարթ.
դրանք մեր հորթսներն էին, որոնք գնացել ու իրենց
պարտքը, իրենց խղճի պարտքը կատարել էին, և վե-
րադառնում էին իրենց Հայրենիքը, իրենց հարա-
զատներէ զերկը, իրենց ծրագրած, երկրորդական նպա-
տակները կատարելու:

ՎԵՐՋ

20 րջ.

3450 1/2



ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0747002

ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0747001

2

12263

12264